

19. YÜZYILDA BALKANLARDA KAFKAS MUHÂCİRLERİNİN İSKÂNI

The Settlement of the Caucasian Emigrants in the Balkans during the 19th Century

Ömer KARATAŞ*

ÖZET

Rusya, Kafkasya'yı işgal ettiğinde burada yaşayan halklar Rusların yürüttüğü siyasetten dolayı vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Vatanlarını terketmeye zorlanan Kafkas halkları Osmanlı Devleti'ne zorunlu ve kitlesel göçlerle iltica ederek sığınmıştır. Osmanlı Devleti, kendisine sığınan Kafkas halklarından; Nogay Türklerini ve Çerkes kabilelerini hem Anadolu'da hem de Rumeli'de yerleştirmiştir. Bu çalışmamızda Rumeli'ye yerleştirilen Kafkas Muhâcîrlerini -özellikle Çerkesleri- ve onlara Osmanlı Devleti tarafından yapılan muameleleri ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Balkan, Rumeli, Çerkes, Tuna, Varna, zorunlu göç, İskân, yardım

ABSTRACT

When Russia occupied the Caucasus, masses of the native people had to leave their homeland because of the politics carried out by Russians. Caucasian peoples who were forced to abandon their homeland, sheltered to the Ottoman Empire in mass migrations. The Ottoman Empire placed the Caucasus refugees including the Nogay Turks and Circassian tribes both to Anatolia and Rumelia. In this study, we will deal with the settlement of the Caucasian refugees, especially Circassians in Rumelia, and the treatment by the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Balkan, Rumelia, Circassians, Danube, Varna, forced migration, settlement, humanitarian help.

1859'da Gunib'de Rus ordularına mağlup olan Şeyh Şamil'in Rusya'ya teslim olması¹, 21 Mayıs 1864'te son Çerkes direnişinin, Kbaade mevkinde, son bulmasıyla Rusya Kafkasya'nın

*Dr., Manisa Bilim ve Sanat Merkezi, Tarih Öğretmeni, Müdür Yardımcısı.

¹ John F.Baddeley, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (Çev. Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989, s.449.

işgalini tamamlamıştır.² Böylece Rusya 250.000 asker yığarak, sabırla almaya çalıştığı Kafkasya'nın son direniş hareketlerini de bitirmiştir. Artık Rusların karşısında örgütlü veya örgütsüz bir silahlı direniş kalmamış ve Kafkasya bölgesinin toprakları Rusya'nın işgali altına girmişti.³ Neredeyse bir asırdır devam eden yıpratıcı vatan savunması ve özgürlük mücadelesinden sonra Kafkas halklarını uzun, yorucu ve dramatik bir yolculuk bekliyordu: Göç⁴

Göç, İnsan topluluklarının bir yerden başka bir yere sürekli veya geçici olarak yaptıkları yer değiştirme hareketleridir. İnsanların göç işlemini gerçekleştirmesinde çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bunların bir kısmı itici diğer bir kısmı da çekici etkenlerdir. Kafkas-

² Doğu Kafkasya'nın düşmesinden sonra Ruslar kuvvetlerinin ağırlığını Batı'ya kaydırarak 1860 yılı içerisinde saldırıya geçtiler. Rus ordusunun mevcudu 220-240.000 civarında olduğu halde yerli kuvvetlerin mevcudu 60-65.000 kadardı. En kalabalık Çerkes kabilesi olan Kabardeyler ve onlarla birlikte Besleneyle genel olarak tarafsız kaldılar. Diğer kabileler arasında da bölünmeler, maneviyat kırıklıkları, Rusların propagandalarına kapılanların bozgunculukları, silah ve mühimmat sıkıntısı, özellikle topçu gücünden yoksunluk, modern ateşli silahlar karşısında eski savaş usullerinin başarılı olamayışı gibi nedenlerle, Rusların karşısında Batı Kafkasya kabilelerinin durumları hiç de iyi değildi. Rusların hedefi dağlar üzerindeki ve Karadeniz kıyısındaki kabileler idi. Bilhassa Kuban boylarından Tuabse üzerine ilerleyerek Şapsığ ve Natuhaç kabilelerini Ubih, Abaza ve Abzehlerden ayırmak istiyordu. Bu amaçlarına ulaşmak için Tuapse istikametinde ormanları açarak, yollar meydana getirerek ilerliyorlardı. Bu sırada bazı Abaza kabileleri, Rusların baskısı üzerine Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Bedri Habiçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, İstanbul 1998 s.58; Ufuk Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 121; Baturay Özbek, **Çerkes Tarihi Kronolojisi**, Ankara 1991, s.128-151.

³ Ruslar Çerkezistan'ı Kafkasya'nın güvenliği ve savunması, Karadeniz'de dolaşım ve ticaret özgürlüğü, Karadeniz ve Hazar Denizleriyle İran arasında güvenli bir demir yolu bağlantısına ihtiyaç duyması gibi önemli askeri ve stratejik nedenlerle işgal etmişti. Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2010, s.165; A. Fonvill, **Çerkesya Bağımsızlık Savaşı(1863-1864)**, (Çev. Murat Papşu), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996, s.73.

⁴ Göç mahiyeti itibariyle bir yerden, doğal yaşam alanından kopuşu, aslında ait olunmayan yabancı bir yere gidişi içerir. Dünya tarihi boyunca bu tür kitlesel yer değiştirme hareketleri birçok nedene bağlı olarak meydana gelmiştir. Doğal afetler, savaşlar nedeniyle gerçekleşenler en yaygın olanlarıdır. Uluslararası ve kitlesel göçlerin en büyükleri arasında yer alan Kafkas göçleri gerçekleştiği zaman itibariyle Osmanlı Devleti açısından kritik bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Aynı zamanda dış göç olarak da nitelendirilen bu yer değiştirme hareketleri gidilen yerde kalmayı, çalışmayı ya da orada yerleşmeyi amaçlaması itibariyle iç göçlerden farklılıklar gösterir. Kafkas göçleri ise "gelen göç"(immigration) değil, "giden göç"(emigration) kategorisine girmektedir. Bir anlamda bu göçün gerçekleşmesi zorla temin edilmiştir. Kafkasya'da başlayan Rus istilası, Şeyh Şamil'in 1859 yılında Ruslara esir düşmesine kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında ve sonrasında Ruslar Kafkasya'nın kolonizasyonunu hızlandırarak Slavlaştırmak için etnik temizlik politikasını uygulamaya koymuş ve yerli halkı Osmanlı ülkesine göçe zorlamıştır. Abdullah Temizkan, "Kafkasya Muhacirlerinin Denizli'de İskânı", **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri**, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli 2007, s.1.

ya'dan Osmanlı Devleti'ne doğru yapılan göçlerde, "itici etkenlerin" ön planda olduğu, "çekici etkenlerin" ise ikinci planda kaldığı görülmektedir⁵. İtici etkenlerin fitilini ateşleyen güç Rus Devleti'dir. Rusya sözde askeri ve siyasi güvenliği sağlamak amacıyla Batı ve Orta Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkı etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Rusya, kendisine direnenleri acımasız bir şekilde öldürdükten sonra geride kalanları Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır⁶. Bu yüzden Kafkas halkları çok sevdikleri, uğrunda kahramanca savaştıkları Kafkasya'dan Rusların şiddetli ve baskıcı politikalarından dolayı mecburi-kitlesele göç⁷ yapmak zorunda kalmışlardır.

Zorunlu göç; Kırım savaşı sırasında 1856–1857'de; 1859'da Şeyh Şamil'in Rus Devleti'ne teslimi sonrası 1860–1862'de; 21 Mayıs 1864'te Rus-Çerkes savaşının Rus Devleti lehine⁸ bitmesi sonrasında 1864–1865 yılları arasında büyük ivme kazanmıştır.

1850 yılından 1920'li yıllara kadar Osmanlı Devleti'ne Kafkasya halklarından olan Çerkeslerin, Dağıstanlıların⁹, Nogayların¹⁰, Çeçenlerin, Karaçaylıların ve Kumukluların¹¹ zorunlu göç ile geldiklerini Osmanlı kayıtlardan izlemekteyiz.

⁵ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)**, Ankara 1997, s.63.

⁶ Kemal H. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s.14.

⁷ Saydam, **age**, s.63; Rusya'nın işgal ettiği topraklardaki Türk ve Müslüman toplulukları göçe zorlayan politikası çok yönlüdür. Bu politikanın ana ilkeleri, Rus olmayanların kimliklerini değiştirerek Ruslaştırmak, topraklarını ellerinden alarak yoksullaştırmak, sürgün etmek, katletmek, Hristiyan unsurlar aracılığı ile bunaltmak ve yetkilerini ellerinden alarak etkisiz hale getirmek şeklinde özetlenebilir. Süleyman Erkan, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, KTÜ Yayını Trabzon 1996 s.25; Kafkaslardan Anadolu'ya göç hareketi temelde Rusya'nın yaptığı baskı sonucunda gerçekleşmiş, siyasi problemlerden kaynaklanan toplu hareketlerdir. Jülide Akyüz Orat-Nebahat Oran Aslan-Mustafa Tanrıveredi, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri**, Kars 2011 s.41; Ayrıca bk. Çerkesler bağımsız yaşamaya son derecede düşkün olup, hele yüzyıllardır düşmanları olan Rusların egemenliği altına girmeyi asla kabul etmek istememişlerdir. Habiçoğlu, **age**, 67-68.

⁸ Habiçoğlu, **age**, s. 62; 1864 savaşı sonrasında Rus İmparatorluğu'nun Çerkes kabilelerinin itaat altına almasının zorluğunu anlaması nedeniyle, bizzat imparator tarafından Çerkes kabilelerine üç seçenek sunulmuştur. Bu seçenekler ya savaşmaya devam edecekler, ya Kuban taraflarına sürgüne gidecekler, ya da Osmanlı Devleti'ne göç edecekler şeklindeydi. Takvim-i Vekâyi Defa 755 s.3 (4 Temmuz 1864). Çerkes kabileleri vatanlarını işgal eden Rus Devleti'nin bu önerilerinden ilk iki seçenek dışında kalan üçüncü seçeneği yani Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi istemeyerek de olsa kabul etmişlerdir. Böylece Çerkeslerin Osmanlı coğrafyasına yaptıkları göç zorunlu durumda meydana geldiği için Çerkes kabilelerinin göçünü "zorunlu göç" olarak tanımlamak yerinde olacaktır. Kafkasya'nın, uzun uğraşlarla Rusya tarafından tamamen işgal edilmesi sonucunda, Batı Kafkasya halkları da diğer Kafkas halkları gibi Rus baskısından kurtulmak için zorunlu göç yolculuğu başlamışlardır.; Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s.165; Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan(Manisa) Sancağı'na Göçler", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt VI, Sayı 2, s.470.

⁹ BOA; DH. MHC 1/63; DH. MHC 1/65.

1- Osmanlı Devleti'nin Muhâcîrleri İskân Politikası

İskân genel olarak beşeri yerleşme şeklinde tanımlanmaktadır. Kafkasya'dan Osmanlı coğrafyasına gelen muhâcîrlere, Osmanlı Devleti "İskân Politikası" nedeniyle, önce Karadeniz sahillerine yakın olan Anadolu ve Rumeli sancaklarıyla Ege ve Akdeniz limanlarına, Konya ve Sivas¹² gibi arazisi geniş bölgelere yerleştirilmişlerdir. Böylece Osmanlı İskân Politikasının temel hedeflerinden en önemlisi ortaya çıkmıştır. Bu hedef türlü sebeplerle nüfusu azalan boş, geniş, ormanlık ve verimli devlet arazisinin göçler sonucunda tekrar şenlendirilmesi, devlet otoritesinin buralarda güçlendirilmesi ve hazineye gelir getirmesidir.

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne gitmek üzere 1859-1879 yılları arasında, çoğu Çerkes olmak üzere, yaklaşık iki milyon Kafkasyalının vatanlarını terk ettiği görülmektedir. Ancak bunlardan bir buçuk milyonu (1.500.000) hayatta kalmış ve Osmanlı topraklarına yerleşebilmiştir¹³. Yola çıkan ve Osmanlı topraklarına ulaşan nüfus arasındaki fark, salgın hastalıklar, deniz yolculuğu sırasındaki kayıplardan ve gelenlerin tam olarak kayıt altına alınamamasından kaynaklanmıştır.

Rumeli'ye ve Anadolu'ya gelerek ve Osmanlı vatandaşlığına geçen muhâcîrlerin yerleştirme işlemlerinin nasıl yapılacağını ilk olarak 3 Mayıs 1856'da Silistre Valisi'ne¹⁴ gönderilen "Muhâcîrin İskân Talimatnamesi"nde görmekteyiz. Hükümetçe hazırlanan bu talimatname 1856 sonrasında 1864 talimatnamesine kadar Osmanlı Devleti'ne zorunlu olarak göç eden Kafkasya muhâcîrleri için de geçerli olmuştur. Ayrıca Silistre Valiliği'ne yazılan talimatname bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'ne gelecek olan diğer muhâcîrlerin iskân işlerinde yapılacak faaliyetlerin temelini teşkil etmiştir.

Osmanlı Devleti kendisine iltica ederek sığınan Kırım, Kafkas ve diğer Müslüman ve gayr-ı Müslim muhâcîrleri belli bir düzen içinde iskân etmeye çalışmıştır. Bu nedenle Osmanlı vatandaşlığına geçmiş olan muhâcîrlere yapılacak yardım ve muafiyetler hükümet tarafından 3 Mayıs 1856'da belirlenmiştir.¹⁵

¹⁰ A. Cevat Eren, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul 1996. s.64-66.

¹¹ Saydam, **age**, s.93; Batı Kafkasya'dan gelenler 18 Kasım 1858'den 28 Kasım 1859' a kadar yaklaşık bir yıl içerisinde 17.003 kişiyi bulmuştur. Bunlardan 11.309'u Nogay, 5694'ü Çerkes ve Abazaydı. Habiçoğlu, **age**, s.75-76.

¹² Metin Sever, Kafdağı'nın Bu Yüzü, İstanbul 1999 s.35; Habiçoğlu, **age**, s.153.

¹³ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.70 aynı eser s.88'de ise Selahaddin Bey, Osmanlı Devleti'ne yeni gelen Çerkeslerin sayısına ilişkin oldukça doğru bir tahminde bulunan ilk kişiydi. Toplam 1.008.000 kişiden söz ediyordu ki bu rakama, Kırım'dan yeni gelen 100.000 kadar kişide dahildi; Selahaddin Bey Avrupa'ya 595.000, Küçük Asya'ya ise 413.000 Çerkesin yerleşmiş olduğunu iddia ediyordu. Bu rakamların 1867 yılında, yani Kafkaslar'dan göç sona ermeden epey önce öne sürüldüğü dikkate alındığında, söz konusu demografik etkenin ne denli büyük bir etkisinin olduğu belli olmaktadır.

¹⁴ Saydam, **age**, s.119; Eren, **age**, s.41-49; Erkan, **age**, s.96; Habiçoğlu, **age**, s.112.

¹⁵ Muhâcîrin İskân Talimatnamesine göre: a) Rumeli'ye kara ve deniz yolu ile gelen Muhâcîrlerin ilk ihtiyaçlarının karşılanması için şimdilik, ilk yardım olarak, iki bin kese akçe tahsis edi-

Osmanlı Devleti'nin göçmenleri yerleştirmede -Kırım ve Kafkasya'dan yapılan kitlesel göçlerin sonucunda- uyguladığı esasları ihtiva eden "Muhâcîrin İskân Talimatnamesi" Osmanlı Devleti'ne ait Rumeli'ye yapılan, göçmenlerin "hicret" dedikleri, zorunlu göçün neticesinde ortaya çıkmıştır. Böylece 3 Mayıs 1856 talimatnamesinin hazırlanmasında Balkan coğrafyası (Rumeli) belirleyici olmuştur. 1864 yılına gelindiği zaman muhâcîrlerin iskânında uyulacak esaslar yeniden düzenlenerek yürürlüğe sokulmuştur. Bu talimatname "*Daire i vilayet dâhilinde kâin mahallerde bulunan muhâcîrîn-i çerâkisenin seksen bir senesi mar-tından itibaren suret-i idaresi hakkında talimattır*" başlığı ile hazırlanmıştır.

3 Mayıs 1856'da hazırlanan talimatnamede "*Kırım muhâcîrleri*" göç nüfusuyla öne çıktığı için özne olurken 1864'te hazırlanan talimatnamede ise Çerkes nüfusu nedeniyle "*Çerkes muhâcîrleri*" özne olarak görülmektedir. Öznenin değişmesinin sebebi, talimatnameler hazırlanırken, gelen göçmenlerin "kimliğinin" değişmesinden kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti, muhâcîrlerin iskânında ise kimlik değişimine bakmamış her gelen göçmene insani ve İslami düşünceden dolayı hazinenin durumu nispetinde yardımda bulunmuştur.

Hükümet, Rumeli'de geniş arazilerin olması, Müslüman nüfusun bu bölgede artırılmak istenmesi ve burada asker ihtiyacını had safhada olması gibi sebeplerle, İskân Politikası

lerek gönderilmiştir. b) Osmanlı Devletine iltica eden, ister Müslüman ister Hristiyan olsun hepsine sonsuz merhamet ve lütufta bulunulması, c) Osmanlı Devletine iltica eden muhâcîrlerin mali durumu düzelince ve belli bir servete sahip oluncaya kadar on sene bütün vergilerden muaf olacaktır. d) 25 sene askerlikten muaf olarak Kura'dan kaide dışı bırakılması, e) Muhâcîrlerin ayrı ayrı kazalara yerleştirilmesinin ne kendilerine ne de devlete fayda sağlamayacağından dolayı bu Muhâcîrlerin miktarlarına göre ve münasip ölçüde suyu mevcut, nehirlerle veya denize yakın boş ve verimli araziler tahsis edilerek birbirine yakın köyler teşkil edilecektir. Muhâcîrlerden çiftçiliği bilenler bu alanda, sanat ve ticaret ile uğraşanlar ise kendi mesleklerini icra edecekleri münasip yerlerde iskân edilecektir. f) Muhâcîrlerin barınma sorunu olacaktır. Bu nedenle zengin olanlar kendi evlerini yapacaklar, fakir olanlara ise devlet tarafından yeniden ve ücretsiz olarak haneler yapılacaktır. Yapılacak hanelerin kereste ihtiyaçlarının karşılanması, sair işlerin yapılmasında ahalinin yardım etmesi ve ahalinin bu işleri angarya olarak görmeden komşuluk ilişkileri çerçevesinde yapılması hükümetçe beklenmiştir. g) Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan muhâcîrlere, bazı münasip yerlerde kendilerine ekilebilecek olan arazi ve emlakın ücretsiz olarak verilmesi, h) Muhâcîrlere verilecek olan arazinin işlenmesi için lazım olacak olan tohumluk, öküz, araba ve diğer tarım araçları devlet tarafından tedarik edilecektir. ı) Muhâcîrlerin iskân edildikleri her köye kendi aralarından imamlar, muhtarlar seçilecek ve durumuna göre bu köyler bir veya birkaç kaza itibar olacaktır. Yine kendi aralarında birer kaza müdürü, nüfus kâtibi ve nazırı tayin edilip ehven maaş bağlanacaktır. i) Zirai araç ve gereçlerin temininde civar komşular tarafından yardım şeklinde yapılmasına gayret edilecektir. Bu hususlar dışında, merkezden sorulacak, Muhâcîrlerin istirahatları ve asayişleri için her türlü tedbir alınacaktır. BOA; İ.DH 438/28947; Göçmenler devletçe verileceği belirtilen öküz, tohum ve sairenin hariçten satın alınması nedeniyle hazineye büyük yük getireceğinden bu tohumluk ve sairenin devlet tarafından yardım şeklinde olacaktır. Göçmenler ileride servet sahibi olunca kendilerine verilen bu tohumluk ve sairenin bedelini yavaş yavaş ödemesiyle hazinenin yükü hafifleyecektir. A.MKT. MHM 343/67 (14 Haziran 1865 Sâdaret'ten Tuna Vilayeti ve Anadolu'da Göçmen Bulunan Yerlere Emirname-i Sâmi); Eren, *age*, s.41-49; Saydam, *age*, s.119.

amaçlarından dolayı, muhâcîrleri Rumeli ve Balkanlar'a sevk etmiştir. Mesela, Hükümet'e Hersek Meclisi'nden gelen, muhâcîrlerin bu havalide iskânlarının askeri yönden önem arz ettiğini ifade eden yazı buna örnektir. Rumeli ve Bosna kıtası civarlarına daha önceden de muhâcîr yerleştirildiği halde buraların önemi nedeniyle tekrardan sevk istenmiştir. Bu civarda Karadağ ile savaşın devam etmesinden dolayı muhâcîrlerin kolay bir şekilde iskân edildiği ayrıca bu mevkilerde verimli ve bol arazi bulunduğundan muhâcîrlerin Karadağ ve Sırbistan civarına iskân edilmesini Hersek Meclisi hükümetten istemiştir.¹⁶

İskânın arzulan şekilde olması, Osmanlı İskân Politikasının temel amaçlarının başarıyı yakalaması için ilk basamaktır. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti'nin muhâcîrleri sevk ettiği mahallerdeki idarecilerden bazı istekleri bulunması kaçınılmazdır. Hükümetin isteklerine gelince bunlar:

- Muhâcîrlerin bir an evvel iskân edilmesi,
- Muhâcîrlerin bir an evvel ziraat ve tarıma alıştırılarak açıkta nüfus bırakılmaması,
- İskân edilenlerin dışında açıkta kalanların bir an önce iskân edilmesi için memurların gayret göstermesi, görevini yapmayan memurların mesuliyet altına gireceği,
- Yapılan çalışmaların ivedilikle hükümete iletilmesidir.¹⁷

Hükümetin tüm uyarılarına rağmen iskân işlerinin istenildiği şekilde gitmediği de olmuştur. Mesela, muhâcîrlerin zaruret çektikleri ve iskânlarının tamamlanmadığından dolayı bir taraftan yevmiye aldıkları hükümete iletilmiştir. Bu durum hazinenin yükünü artırmaktadır. Alınan bilgiler sonrasında Hükümet bu muhâcîrlerin bir an önce iskân edilmesi için muhâcîrlerin iskân olduğu vilayetlere Şukka-i Mahsusa göndermiştir.¹⁸

Osmanlı Hükümeti muhâcîrlerin iskân işlerini yürütmek için 5 Ocak 1860 tarihinde Muhâcîrin Komisyonu'nu kurmuştur. Muhâcîrin Komisyonu'nun başkanlığına da Hafız Paşa getirilmiştir¹⁹. Daha sonraki dönemlerde farklı isimlerle komisyonlar kurulmuş muhâcîrlerin işleri yapılmaya çalışılmıştır.²⁰

¹⁶ BOA; TŞR. BNM 15/94.

¹⁷ BOA; A.MKT. MHM 215/15.

¹⁸ BOA; A.MKT. MHM 437/5.

¹⁹ Eren, *age*, s.54-58; Saydam, *age*, s.105; Erkan, *age*, s.97; Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, Ankara 1999, s.68; Habiçoğlu, *age*, s.107-111; Osmanlı Devleti'ne gelen Muhâcîrlerin iskân edilmesi işlemi 5 Ocak 1860 tarihinden itibaren Şehremanetinden alınarak Muhâcîrin Komisyonu'na bırakılmıştır. Muhâcîrin Komisyonunun ilk kurulduğu yıllarda Ticaret Nezaretine bağlıyken Temmuz 1861'de bağımsız bir kurum haline getirilerek kurumun daha iyi çalışması amaçlanmıştır. Saydam, *age*, s.106; Habiçoğlu, *age*, s.107-110; Fakat 1865 yılının sonlarına doğru, gelen Muhâcîrlerin sayısının azalması ve komisyonun devlete getirdiği mali yükün ağır olmasından dolayı 27 Kasım 1865 tarihinde komisyon kaldırılmıştır. Osman Paşa, yaptığı çalışmalar neticesinde Muhâcîrin Komisyonu'nun tekrar kurulması için hükümete bazı gerekçeler sunmuştur. Osman Paşa'nın gerekçeleri şunlardır:

- Anadolu'ya gelen muhâcîrlerin iskânı henüz bitmemiştir.
- Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürekli olarak iskân ettirilmiş olan Muhâcîrler bir yerden başka bir yere nakil isteğinde bulunmaktadır.

2- Balkanlar'a Çerkes Muhâcîrlerinin Sevki

Makedonya bölgesi; Yunanistan, Karadağ, Sırbistan, bağımsız ve yarı bağımsız konumdaki Bulgaristan²¹ gibi devletlerce kuşatılmış bir durumda idi. Bu bölgede sağlanacak demografik üstünlük Osmanlı Devleti açısından büyük önem taşımaktaydı. Bu ve diğer nedenlerle Osmanlı Devleti'ne zorunlu ve kitlesel olarak göç eden Kafkas halklarının bir kısmı Rumeli'ye iskân için sevk edilmiştir.

Rumeli'ye Kafkas muhâcîrleri iki yolla sevk edilmişlerdir. Birinci olarak, muhâcîrleri Anadolu'ya getirmeden ikinci olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinden²² daha sonradan daimi iskân için Rumeli'ye gönderilmesi şeklindedir. Kafkasya sahillerinden doğruca Rumeli'ye muhâcîr sevkinin hükümetçe yapıldığını da anlamaktayız. Mesela, Soğucak iskelesinden yola çıkan Çerkes muhâcîrlere Şapsığ kabilesi Gelibolu sancağına iskân olunmuştur.²³ Bu gelişme Rumeli'ye göçmen gönderilme şekli olan birinci yolla sadece bir örnektir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Kafkas muhâcîrleri öncelikle İstanbul'a gelmekteydi; fakat bu kadar muhâcîrin İstanbul'da yerleştirilmesi mümkün değildi. Ayrıca muhâcîrlere bir arada bulunmasından dolayı salgın hastalıklar yayılmakta ve geçimleri de zorlaşmaktaydı. Bu nedenlerle gelenler bir an önce İstanbul dışına sevk edilmekteydi. Nitekim Tuna vapuruyla İstanbul'a gelmiş olan Çerkes muhâcîrlere 1241 nüfusa nereye iskân olunmak istedikleri sorulmuştur. Bunlardan yetim olan on beşinin dışında kalan 70-80 kadarı akrabalarının yanına gitmek istemiştir. Diğer Çerkes muhâcîrleri ise Köstence taraflarına gitmek istemişlerdir. Hükümet, Çerkes

- Muhâcîrlere yer değiştirme istekleri nedeniyle iskân yerlerinden -hem yerli ahalde hem de muhâcîrlere- bir takım rahatsızlıkların yaşandığı haberleri gelmektedir. Yukarıda sayılan üç sebepten dolayı muhâcîr işlerini yürütmek için üç kişi ile beraber bir tercümanın, Muhâcîrlere durumunu daha iyi anlayabilmek ve iyi iletişim kurabilmek için toplam dört kişinin görevlendirilmesi gibi gerekçelerdir. BOA; İ.MVL 556/24966(13 Temmuz 1866); Hükümet, Osman Paşa'nın teklifi ile eskisi kadar geniş olmayan, daha dar kadrolu, iskân işlerini yürütecek olan Muhâcîrin Komisyonu'nun tekrar faaliyete başlamasına 19 Haziran 1866 tarihinde karar vermiştir. 1867 yılında Şura-yı Devlet'e bağlı olarak çalışmalarını sürdüren komisyon 1875 tarihinde Zaptiye Nezaretine bağlanmış ve 1878'de artan göç olaylarından dolayı tekrar bağımsız bir kuruluş haline getirilmiştir. Göçlerin devam etmesi nedeniyle yeni komisyonlar kurulmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'ne doğru göçlerin artması sonucunda Muhâcîrin Komisyonu tekrar faaliyete geçmiş ve muhâcîrlere işleri daha düzenli bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. İ.MVL 556/24966(13 Temmuz 1866); Saydam, *age*, s.113-118.

²⁰ BOA; İ.MVL 556/24966(13 Temmuz 1866), Saydam, *age*, s.113-118; İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu(), Umum Muhacirin Komisyonu (1878), Muhacirin Komisyon-u Alisi (1897), Muhacirin-i İslamiye Komisyonu (1905), Muhacirin İane Komisyonu (1877), İane-i Muhacirin Encümeni-Muhacirine Muavenet Cemiyeti (1878), Muhacirlere Milletlerarası Yardım Komitesi, Sermaye-i Şefkati Osmaniye- Turkish Compasionate Fund (1878'de Londra'da kurulmuş). Erkan, *age*, s.98- 123; İpek, *age*, s. 69-77.

²¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, İstanbul 2000, II. Cilt, ss.187-193,203.

²² Nihat Berzeg, **Çerkes Sürgünü**, Ankara 1996, s.150.

²³ BOA; MVL 526/76 (28 Aralık 1866); A.MKT. MHM 322/41.

muhâcîrlerinin bu isteğinden mütevellit vapur kaptanına bunları Köstence'ye götürmesi yönünde resmi yazı yazmıştır. Ayrıca hükümet bu muhâcîrlerin durumunu takip etmesi için de Muhâcîrin Komisyonunu vazifelendirilmiştir. Muhâcîrin Komisyonu Başkanı Osman Paşa, adı geçen Çerkes muhâcîrlerinin Köstence'ye varmaları sonrasında hükümeti bilgilendirmiştir.²⁴ Göçmenlerin bu şekilde sevki ikinci yola sadece bir örnektir.

Harita-1: Göçmenlerin Kafkasya'dan Rumeli'ye doğrudan indirildikleri ve Anadolu Limanlarından sevk edildikleri limanlar

Rumeli'ye gönderilen Kafkas muhâcîrleri Kırım, Nogay ve Çerkeslerden²⁵ oluşmaktaydı. İstanbul'a gelip buradan da Dobruca'ya daimi iskân edilmeleri için muhâcîrlerin sevk edilmesi ikinci yola bir başka örnektir. 19 Temmuz 1859 tarihinde sekiz hane otuz iki nüfus Nogay Türkü, 26 Ocak 1860'ta Çerkes muhâcîrlerinden Natuhaç kabilesinden yirmi dokuz hane, yüz on üç nüfus yine 15 Şubat 1860'ta kırk dört hane üç yüz altmış nüfus Çerkes Bjeduğ kabilesinin Rumeli'ye iskân²⁶ olunmalarını belgelerden izlemekteyiz. Kırım muhâcîrlerinden ve Akmescid ahalisinden Hoca Kerim Efendi takımından yedi hane iki yüz kırk iki nüfus, aynı belgede Çerkes Bjeduğ kabilesinden beş hane 44 nüfus da usul-i cedideye göre Edirne sancağının uygun kaza ve karyelerine²⁷ iskân için gönderilmişlerdir. Ayrıca Hükümet, Anadolu'da muhâcîr iskânı için uygun yerlerin ve boş arazilerin kalmaması nedeniyle

²⁴ BOA; A.MKT. MHM 300/9.

²⁵ Çerkes göçmenlerinden ve Nogay Türklerinden Dobruca'ya gelmekte olan nüfusun süratle iskânları yapılmaya çalışılmaktadır. Fakat bu nüfus dışında bin beş yüz nüfus daha gelmiş ve birkaç bin nüfusun gelmekte olduğu bu tarafa haber verilmiştir. İ. MMS 16/649 (22 Mayıs 1869).

²⁶ BOA; Y.EE 34/53; Ayrıca bk. Canik sancağında iskân ettirilen muhacirin icmal pusulasında 51 Çerkes nüfusun Rumeli tarafına gitmek üzere Dersaadete izam kılındığını görmekteyiz. A.MKT. NZD 345/48 (16 Şubat 1861).

²⁷ BOA; A.MKT. NZD 314/36 12 Eylül 1860 Muhacirin Komisyonundan Sivas ve Canik Mutasarrıflarına Tezkire).

gelen muhâcîrlerin Köstence tarafına sevk edilmesi için Trabzon Valisi'ne şukka²⁸ ile durumu bildirmiştir. Hükümetin bu tavrının sebebi taşra idarecilerinin idari sahalarında göçmen yerleştirmesine uygun yerlerin bulunmadığı bilgilerini merkeze aktarmasından kaynaklanmaktadır. Bu tarihle beraber Köstence Rumeli'ye iskân olunacak muhâcîrlerin üssü olmuştur.

Kafkasya'dan Rumeli'ye yönlendirilen muhâcîr nüfusu tartışmalı bir konudur. Yaptığımız çalışmalarda, belgelerden ve diğer kaynaklardan aldığımız veriler sonucunda Osmanlı Hükümeti'nin 1861 sonlarına kadar Rumeli'ye iskân ettiği muhâcîr nüfusu ve bölgeler hakkında şu bilgileri verebiliriz. Rumeli Bölgesi Tuna sahilleri 34.344 hane 142.852 nüfus, Edirne Eyaleti 2.445 hane 10.289 nüfus, Selanik Eyaleti 768 hane 4.421 nüfus²⁹. Toplam olarak Rumeli'ye iskân olunan nüfus 37.557 hane ve 157.562 nüfustan ibaret olduğu görülmektedir. Fakat 1861 sonrasında da Rumeli'ye Kafkas muhâcîrlerinin iskân edildiğini ilâve etmeliyiz.

Rumeli'de iskân olunan Çerkes nüfusu ile ilgili Nihat Berzeg'in alıntı yaparak yazdığı rakamlar ise şöyledir. Bianconi, 1864-1876 yılları arasında altı yüz bin Çerkes; Engin Akarlı 1860-1878 arası dört yüz bin Çerkes; Kaintz F. yalnızca 1864 Temmuz ayına kadar 41 bin aile iki yüz bin Çerkesin Rumeli vilayetlerine yerleştirildiğini belirtmektedir. Ayrıca Mark Pinson'nun; Mikhov, Ubcini, Meclisi Vâlâ raporları ve Journal de Constantinople'i kaynak göstererek 1864 yılında 70 bin aile yaklaşık üç yüz elli-dört yüz yirmi bin civarında Çerkesin Rumeli'de iskân olduğunu Nihat Berzeg eserinde aktarmaktadır. Daha sonra diğer çalışmalardan aldığı rakamlar dışında kendisi de 1860-1876 yılları arasında Rumeli'ye en küçük rakamla dört yüz bin Çerkesin iskân olduğunu ilave etmektedir.³⁰ Nedim İpek ise çalışmasında Paris kaynaklı istatistiklerde Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında dört yüz on üç bin göçmenin yerleştirildiği bilgisini vermektedir.³¹

Osmanlı idaresinin göçmen nüfusu ile ilgili çalışma yapmak istemiştir. Göçmen nüfusunu tespit etmek amacıyla öncelikle hanelerine girmiş ve yerleşimleri sağlanmış olunanların ele alınması düşünülmüştür. Bu düşünce neticesinde yerleşmiş olan muhâcîr takımının nüfusu, hane sayısı, sınıfı ve sınıf içerisindeki derecesi mahalli idarecilere merkezden gönderilen cetvellere uygun olarak düzenlenmesi sonucu öğrenilmesi planlanmıştır. Bu işi yürütmesi için başlangıçta muhâcîr gönderilen köylere birer kâtip ve memur gönderilmiştir. Eğer bir kazada muhâcîr haneleri yüzden ziyade ve kazaların farklı mahallerinde ise geçici olarak uygun maaşlarla bir iki kâtip daha tutulması yetkisi de mahalli idarecilere verilmiştir. Bu kâtipler vasıtasıyla muhâcîrlerin nüfus ve sınıfları bir deftere yazdırılacak, bu defterlere göre, cetveller, merkezden bir örneği doldurulup gönderilen cetveller gibi, kaza meclisince doldurulacak ve sancak merkezine, sancak merkezi tarafından da Kazalardan gelen bu cetveller vilayet merkezine gönderilecektir. Ayrıca misafir takımındaki muhâcîrlerin gidecekleri yerlerde hanelerine girmediğçe ne kadar nüfus olduklarının tam olarak bilinmeyeceğinin-

²⁸ BOA; A.MKT. MHM 300/9 (4 Mayıs 1862 Sâdaret'ten Trabzon Valisine ve Canik'te bulunan Miralay Salih Bey'e Şukka).

²⁹ Saydam, *age*, s. 131.

³⁰ Berzeg, *age*, s.158-159.

³¹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Ankara 1999, s.4-5.

den bunların nüfus sayısının tespiti daha sonraya bırakılacaktır³². Böylece Balkanlara iskan olunan göçmen nüfusu ve nüfusun yapısı tam olarak bilinecektir. Fakat iradeye göre yapılması düşünülen çalışmaların ne ölçüde yapıldığı, sonuçlarının ne olduğu ve nasıl bir rakama ulaşıldığına dair her hangi bir kayıt mevcut değildir. Bu nedenle Rumeli’de iskân olunan Çerkes ve diğer göçmen nüfusu rakamları tartışmalı bir konu olmaya devam edecektir.

3- Balkanlar’da Çerkes Muhâcîrlerinin İskân Edildikleri Yerler

Osmanlı Devleti’ne, Kafkasya’dan iltica yoluyla, zorunlu bir şekilde gelen muhâcîrlerin ilk iskân edildikleri yerleri hükümetin yaptığı yazışmalardan ve dönemin gazetelerinden öğrenmekteyiz. 18 Ağustos 1861 tarihindeki emirname bu açıdan oldukça önemlidir. Ayrıca gönderilen emirnamede gelen muhâcîrlerin memnun edilmesi ve iskânlarına ikna edilmesi, yapılacak yardımların anlatılması gibi hususları ihtiva eden bilgiler de yer almaktadır. Adı geçen emirnamenin gönderildiği Rumeli’deki muhâcîr iskân yerleri tablo 1’de görülmektedir.

Muhâcîrlerin Rumeli’de İskân edildiği yerler:	Edirne, Selanik, Siroz, Samakov(?), Köstendil, Tekfurdağı, Darkuyu, Vidin, Drama, Varna, Köstence, Mecidiye, Semendire, Şumnu, Kilidiye, İslimye, Tulça, Silistre, Sofya, Lofca, İzzeddin (Lom Yakınlarında), Niş ³³
---	---

Tablo-1; Kafkas Muhâcîrlerinin Rumeli’de İskân Edildikleri Yerler(18 Ağustos 1861)

1860 ve sonrasında Rumeli’ye gelen muhâcîrlerin, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde tespit ettiğimiz ve diğer çalışmalardan yaralandığımız bilgiler neticesinde, iskân olunduıkları yerler aşağıda vilayet, sancak ve kaza olarak görülmektedir.

Edirne Vilayetindeki; Edirne, Tekfurdağı, Filibe, İslimye ve Gelibolu sancaklarına, Tuna Vilayetindeki; Rusçuk, Varna, Vidin, Tulça, Tırnova, Zıştovi, Silistre, Niğbolu Plevne sancaklarına, Sofya Vilayetindeki; Sofya’da Samakov kazasına ve Niş sancaklarına, Selanik Vilayetindeki; Serez ve Drama sancaklarına, Bosna Vilyeti’nde Prizren sancağına, Bulgaristan’da Dobruca’ya, Manastır Vilayetindeki Üsküp kazasına³⁴ iskân edilmişlerdir.

³² Göçmenlerin sınıflandırılması ve örnek cetvel için ve daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. BOA, İ.MMS 133/5690.

³³ BOA; A.MKT. MHM 231/60 (18 Ağustos 1861 Sâdaret’ten İlgili Yerlere Emirname); Ayrıca bk. Tuna vilayetindeki Rusçuk Sancağında: Plevne, Cuma-yı Atik, Zıştovi, Silistre, Şumnu, Niğbolu, Hezargrad, Tutrakan kazalarına; Varna Sancağında: Balçık, Pazarcık, Mankalya, Prevadi kazalarına; Vidin: İvraca, Berkofça, Belgratçık, Rahova, Lom, Adliye kazalarına; Tulça: Babadağ, Hirsova, Sunne, Köstence, Maçın, Mecidiye, Serli, Osmanpazarı, Gabrova ve Lofça kazalarına göçmenler iskân edilmiştir. Saydam, *age*, s.152.

³⁴ Edirne, Üsküp, Selanik, Silistre, Tulça, Sofya, Filibe, İskeçe, Tekfurdağı, Serez, Drama, Köstence, Lofça gibi Vilayet ve kazalarda göçmenleri iskân edildiğini anlamaktayız ayrıca bu adı geçen yerlerin bazı karyelerine ve yeni teşkil olmuş karyeler de de göçmenlerin yerleştirildiğini ilave etmeliyiz. BOA; A.MKT. MVL 140/4 (11 Temmuz 1861 İrade); Silistre, Vidin, Rusçuk, Şumnu, Köstence, Tulça, Tranoy, Samakov, Köstendil, Tekfurdağı’nda göçmenlerin bulunduğu belgede görülmektedir. A.MKT. MHM 215/15; Edirne, Selanik, Serez, Samakov,

4- Balkanlar'da İskân Olunan Kafkas Muhâcîrleri İçin İskân Öncesi ve Sonrası Yapılan Faaliyetler

Osmanlı Devleti tarafından Kafkas ve diğer muhâcîrlere yapılan yardımların nasıl yapılacağına dair usul ve esaslar belirlenmiştir. Bunlar, 3 Mayıs 1856'da Silistre Valisi'ne gönderilen "Muhâcîrin İskân Talimatnamesi"nde ve Mart 1864'teki "Daire-i vilayet dâhilinde kâin mahallerde bulunan Muhâcîrîn-i Çerâkisenin seksen bir senesi martından itibaren su-ret-i idaresi hakkındaki talimatnamelerdeki yasal düzenlemelerde görmekteyiz.³⁵

Muhâcîrlerin iskânı için yapılan yasal düzenlemeler Osmanlıya gelen tüm göçmenlere yönelik olarak yapılmıştır. Bu yasal düzenlemelerin uygulanmasında ve uyarlanmasında iskân bölgelerinin farklılığından dolayı bazı farklı çalışmalar da yapılmıştır. Bu farklı çalışmaların uygulandığı iskân bölgelerinden biri de Rumeli ve Balkanlar'dır. Bu bağlamda Osmanlı Hükümeti, çok sayıda Kafkas muhâcîrini Rumeli'ye sevk edince, bu muhâcîrlerin bir an evvel iskân edilmesi, işlerinin sistematik bir şekilde yürütülmesi için 16 Ağustos 1860'ta Muhâcîrin İskân Komisyonu memuru olarak Harbiye Miralaylarından Nusret Bey'i vazifelendirmiştir. Nusret Bey Rumeli'deki muhâcîr iskânını hükümetin kendisine gönderdiği talimat-i seniyye göre yapacaktır.

16 Ağustos 1860'ta Rumeli taraflarındaki muhâcîrlerin iskân işlerini yürütmek için vazifelendirilen Nusret Bey'in görevleri Osmanlı idaresince ayrıntılı olarak düşünülmüştür. Buna göre Nusret Bey ;

- Varna, Köstence ve Mecidiye taraflarında toplanmış ve bundan sonra gelmeleri düşünülen muhâcîrleri Edirne, Silistire ve Vidin eyaletleri dâhilinde bulunan devlete ait boş arazilerde iskân edecektir.

- Vidin eyaletinde beş-on bin hane muhâcîr iskânına elverişli, devlete ait ve boş, arazilerin bulunduğu Vidin valisi tarafından hükümete önceden iletilmiştir. Bu bilgiden dolayı muhâcîrlerden on bin hane Vidin'e sevk edilecektir. Vidin'e gönderilmesi kararlaştırılan muhâcîrlere, önce Tuna'nın münasip iskelelerine indirilecek ve sonra *açık* tabir olunan kayıklara bindirilecektir. Daha sonra ise Tuna'da bulunan Tersane-i Amire vapurlarına çektilerle Vidin'e gönderilecektir. Bu muhâcîrlerin sevklerinde Silistre ve Vidin Valileri birlikte hareket edecektir. Vidin Valisi'nden de Vidin'e gönderilecek bu muhâcîrleri kış bastırmadan takım takım olarak düşünülen yerlere sevk ve iskân edecektir.

- Arazi tespit komisyonu bu havaliye, Rumeli'ye, daha önce gönderilmiştir. Tespit komisyonu yaptığı çalışmaların rapor ve haritalarını hazırlamıştır. Hazırlanan çalışmalar daha sonra Meclis-i Tanzimat'a göndermiştir. Meclis-i Tanzimat'a gönderilen bu çalışmalar hükümet tarafından Nusret Paşa'ya teslim edilmiştir. Hükümet, Nusret Paşa'nın bu tespit edilen arazilerde Osmanlı kadim ahalisinin kendisine ait olmamasına rağmen devlet arazisini

Köstendil, Tekfurdağı, Darkuyu, Vidin, Drama, Varna, Köstence,, Mecidiye, Semndire, Şumnu, Kilidiye, İslimye, Tulça, Silistre ve Sofya göçmen yerleştirilen yerler olarak görülmektedir. A.MKT. MHM 231/60 (18 Ağustos 1861 Sâdaret'ten İlgili Yerlere Emirname); Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, s.171-172; Habiçoğlu, **age**, s.159-162.

³⁵ BOA; İ.MMS 133/5690.

mera olarak kullandıklarını hatırlatmıştır. Devlete ait bu arazilerin ahali kullanımından alınarak muhâcîrlere verilmesini, bu araziler dışında ahaliye ait olan arazilere ise müdahale edilmemesini emretmiştir. Böylece ne ahali ne de muhâcîrlere mağdur olmayacaklardır. Ayrıca tespit edilen devlete ait boş arazilere muhâcîrlerin takım takım iskân edilmesi istenmiştir.

· Eyalet dâhilindeki devlet arazileri içinde muhâcîrlerin mümkün merteye havası güzel, sulu, meralı, ormanlı ve ziraata uygun arazilere yerleştirilmesi hükümetçe istenmiştir. Bu arazilerin muhâcîrlere taksimi her hanenin nüfus miktarına göre yapılacaktır. Bu arazilerde yeni köyler kurulacaktır. Yeni köylerin ahalisine mahsus olmak üzere yeteri kadar mera tespit edilecektir. Ayrıca bu yeni köylerin yolları emsalleri gibi muntazam ve sokaklarının geniş olmasına dikkat edilecektir.

· Eyalet dâhilindeki eski köylerde bazı boş hane ve ziraat yapılmayan arazi olduğu daha önceden merkeze rivayet edilmiştir. Bu boş hane ve arazilerin bulunduğu köylere muhâcîrlerden beşer onar hâne yerleştirmek mümkündür. Bu yerleştirme işlemi yapılırken hem bu köylerin kadim ahalisinin hem de bu köylere iskânları düşünülen muhâcîrlerin rızaları alınacaktır. Bu şekilde yapılacak iskân hem devlet için hem de muhâcîrlere için çok kolay olacaktır. Muhâcîrlere iskân edilirken özellikle gayri Müslimlerle sorun yaşamamaları için muhâcîrlerin bunlardan uzak yerlere iskân edilmesine dikkat edilecektir.

· Muhâcîrlere memleketlerindeki (Kafkasya'daki) emlak ve eşyalarını satarak gelmişlerdir. Böylece gelenlerin büyük çoğunluğunun mali durumu iyidir. Bu nedenle yeni gelenler daha önce Osmanlıya gelenlere yapılan yardımları alamayacaklardır. Zaten hazinenin durumu da yeni gelenlere 3 Mayıs 1856 da yapılan yardımları yapması mümkün değildir. Bundan dolayı durumu iyi olanlarla orta halli olanlara bir şey verilmeyecektir. Bu iki takım kendi hanelerini yapıp tohum, öküz ve çift aletlerini tedarik edecek ve hükümetçe kendilerine gösterilecek arazide tarım ve ziraat etmeleri sağlanacaktır.

· Vücutça kudretleri olup da sermayeleri olmayanların dahi kudretlerine ve ahali kadimden isteyenlere hizmetkârlık ve orakçılık yapmak suretleriyle geçimlerini temin edeceklerdir. Fakat muhâcîrlerden kimsesiz ve yardıma muhtaç olanların iskânlarına kadar iskân mahalleri emvalinden geçimlerine yetecek kadar nan-ı aziz(ekmek) verilecektir. Bu yardıma muhtaçların ve bu muhtaçlara yapılacak nan-ı aziz miktarı Nusret Paşa'nın sorumluluğunda belirlenecek ve mahalli memurlar da kendi meclislerinde görüşerek verilecek karara göre hareket edeceklerdir. Belirlenen yardım miktarı düzenli bir şekilde ihtiyaç sahiplerine verilecektir.

· Muhâcîrlerin acil iskânı oldukça önemlidir. Eğer muhâcîrlere acil olarak iskân edilmezse zorluk yaşayacaklar zorluk yaşayan bu muhâcîrlere karyelerin kadim ahalisine musallat olacaklar ve devlete fazladan masraf çıkaracaklardır. Bu sebeplerden dolayı kış gelmezsin bunların iskân edilmesi Nusret Paşa'nın dikkat etmesi gerekli olan en önemli görevidir. Muhâcîrlerin acil iskânıyla ilgili yapılan çalışmaların Paşa tarafından ivedilikle merkeze iletilmesi de Paşa'nın görevleri arasındadır. Eğer Paşa bu şekilde davranmaz ise mes'uliyet kendisine aittir.

· Kış mevsimine kadar iskânları hükümetin gönderdiği talimatnameye göre, gerçekleşmeyenlerden mümkün olan muhâcîr nüfusu hemşehrilerinin iskân edildiği Mecidiye ka-

saba ve köy ahalisince misafir ettirilecektir. Geriye kalan muhâcîrlerin gönderildiği mahallerdeki Osmanlı kadim ahalisinden istekte bulunan ve merhamet edenlerin hanelerinde, medrese ve diğer müsait yerlerde misafir olarak ikamet ettirileceklerdir. Muhâcîrlerin sefalet ve şiddetli kışta muhafaza olunmaları hususunun çözümü bütün memur, beldede bulunanların ve diğer hamiyet sahiplerinin yardımıyla olacaktır. Mahalli idarecilerin ahaliden yardım talep ederken hiç kimseyi zorlamaması da Osmanlı idaresinin isteğidir. Osmanlı idaresi ahalice yapılacak yardımların gönüllülük esasına göre yapılmasını umut etmiştir.³⁶

Muhâcîrin masrafı için, hazinenin izniyle, Silistre ve Vidin emvalinden münasip miktar kaynak tedarik edilmiştir. Bu masraflar on beş bin kuruş tutarındadır. Bu meblağ içinde, Nusret Paşa'nın ve maiyyetinde bulunan Erkan-ı Harbiye Zabitanının, Kâtibin masrafları olmadığından bu tedarik edilen meblağ diğer masraflar için yeterli değildir. Bu nedenlerle gerek muhâcîrlere yapılacak yardımın masrafı gerek memurların masrafı gerekse Nusret Paşa'nın masraflarının karşılanması için icap eden meblağ buradaki mahallerin emvalinden senet ile Nusret Paşa'ya verilecektir. Fakat hazinenin durumu nedeniyle gerekli tasarruflara riayet edilecektir.

Osmanlı idaresi tarafından Rumeli ve civarında göçmen işler için vazifelendirilen Nusret Paşa vakit geçirmeden hükümetçe istenen çalışmalara başlamıştır. 1860 yılında görev başlayan Nusret Paşa başarılı çalışmaları nedeniyle 1864'teki kitlesel Çerkes göçü sırasında da burada faaliyetlerine devam etmiştir. Bu faaliyetlerin birinde Çerkes göçmenlerinden on iki bin (12.000) hane nüfusu Vidin ve Niş'e yerleştirdiğini dönemin gazetelerinde izlemektedir.³⁷ Diğer bir faaliyetinde ise Niş ve Kosova taraflarına yerleşecek on beş bin nüfusu Lom iskelesine ihraç etmiştir. Lom'dan büyük Balkan yoluyla Niş'e ve buradan da Kosova'ya gideceklerin Üsküp ve Piriştine'ye kadar nakillerini sağlamıştır. Bu nakil esnasında gereken arabaları Lom, Berkofça, Şehirköyü, Üsküp ve Lofça kazaları ahalisinden tedarik etmiştir. Ayrıca Müslüman ahali gibi Hristiyan Bulgarlar da Çerkes göçmenlerini kendi arabaları ile ücretsiz olarak taşımışlardır.³⁸ Bu durum bölgedeki çalışmaların yürütülmesinde tüm Osmanlı ahalisinin işin içine katıldığını göstermektedir.

Rumeli'ye 1864 tarihinde gönderilen göçmenler yirmi bin haneye ve yetmiş bin nüfusa ulaşmıştır. Bunlardan beş altı bini Burgos iskelesine çıkarılarak Edirne ve İslimye taraflarına sevk edilmiştir. Beş bin kadar muhâcîr Varna iskelesine çıkartılarak, Şumnu ve Silistre yoluyla Vidin eyaletine gönderilmiştir. Köstence yoluyla on iki bin hane kadarı Kosova, Vasvik ve Eşneb taraflarından başlayıp Niş, Sofya, Barkofça sancaklarına sırasıyla yerleştirilmiştir. Vidin sancağıyla Lofça'ya yedi bin beş yüz hane yerleştirilmiştir. Bunlardan Niğbolu ve Zıştovi'de üç bin beş yüz hane henüz ikmal olamayıp; fakat bunların hane yapımına devam edildiği gazete haberinden anlaşılmaktadır. Bundan sonra gönderilecek olan muhâcîrlerin Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Dobruca yani Tulça Mutasarrıflığı dâhilinde

³⁶ BOA; İ. DH 460/30579.

³⁷ Nusret Paşa, altı bin haneyi Niş'e bir o kadarını Vidin'e yerleştirmiştir. Bu gelenleri derhal arabalara bindirerek han ve hanelere yerleştirmiş, hasta olanlar için tabib göndermiştir. Takvim-i Vekâyi Defa 752 s.3(12 Haziran 1864).

³⁸ Takvim-i Vekâyi Defa 759 s.1(2 Ağustos 1864).

Varna sancağına iskân olunacağından ve buralara on bin hane yani elli bin muhâcîr iskân olabileceğinden bunlar için kış nedeniyle çalışma yapılmıştır. Mirliya Nusret Paşa bizzat bu muhâcîrin kışı geçirmeleri için yapılan hazırlıkları yerinde görmek ve kontrol etmek için Niş, Sofya, Vidin ve Silistre'ye gitmiştir.³⁹ Göçmen işlerinin ve yerleşimlerinin yakından takip edilmesi Balkanlardaki iskânın başarılı olmasını sağlayan temel etmenlerden sadece birisidir.

Mirliya Nusret Paşa'nın göçmenlerin ilk gelişlerinden yerleşmesine kadar geçen süreçte katılımı ve yapılanları yerinde takip etmesi Çerkes göçmenlerinin Rumeli'de çok başarılı bir şekilde yerleşmesine sebep olmuştur. Mirliya Nusret Paşa'nın yanında Rumeli'deki Mutasarrıfların da gayretli çalışmalar yapmıştır. Mesela, Prizren'e Mutasarrıfı Nazif Paşa Kosova'ya yerleştirmek için sevk edilen bin beş yüz hane Çerkes göçmenini bunlar için yeni inşa olunan hanelerine başarıyla yerleştirmiştir. Ayrıca Mutasarrıf Çerkes göçmenlerine çift aletleri, yüz çift öküz ve arabalar vermiş ve bunların tarlalarının bir defaya mahsus olarak ahalice sürülmesini sağlamıştır.⁴⁰ Rumeli de göçmen iskânında başta hükümet merkezi olmak üzere, Osmanlı kadim ahalisi (Müslüman ve hristiyanlar), Rumeli Muhâcîrin Komisyonu memurları ve buradaki mahalli idarecilerin arasındaki işbirliği sayesinde Çerkeslerin Rumeli ve Balkanlar'a iskânlarını başarılı kılmıştır.

5- Balkanlardaki Muhâcîrlere Yapılan Yardımlar

Rumeli'ye sevk edilen muhâcîrlerin yardıma muhtaç olmaları beklenen bir durumdur. Çünkü gelenler yeni ülkelerinde geçimlerini temin edebilecekleri her hangi bir işle meşgul değillerdi. Ayrıca geldikleri yeni yaşam yerindeki çevreyi tanımıyorlar ve buradaki yaşamı da bilmiyorlardı. Bu nedenlerle Osmanlı Hükümeti, zorunlu göçle gelen muhâcîrlere yapılacak yardımları yasal düzenlemelerle belirlemiş, iskân işlerinin arzu edilen şekilde yürütülmesine dikkat ve gayret edilmesi için mahalli idarecileri resmen uyarmıştır.

1864 talimatnamesi öncelikle Çerkesler için hazırlandığını talimatnamenin başlığından anlamaktayız. Fakat Kafkasya'dan her göç edenin Çerkes olmadığını göç edenler içinde Nogay Türkleri, Karaçay Türkleri, Dağıstanlılar, Çeçenler, Asetinler (Oset), Lezgiler, Gazi Kumuklar ve diğer Kafkas halklarının da olduğunu söylemeliyiz. Çünkü Kafkasya'dan gelen tüm nüfusun Çerkes olarak değerlendirilmesi diğer Kafkas halklarının göç etmediği izlenimini verir. Bu durum ise yeni tartışmalar sebep verir düşüncesindeyiz. Evet, Çerkesler kitle-sel olarak 1864'te zorunlu göçe Rusya tarafından mecbur edilmişlerdir; ama diğer Kafkas halklarını da-ki bunların içinde Türk soylu olanlar da vardır- Rusya'nın zorla göçürdüğünü unutmamalıyız.

Osmanlı Hükümeti daha önceden özelliklerini verdiğimiz 1856 ve 1864 talimatnamelerinde muhâcîrlere yapılacak yardımı, yardımın kime ve nasıl yapılacağını belirlemiştir. 1864 talimatnamesinde muhâcîrlerin öncelikle ihtiyaçları hükümet tarafından tespit edilmiştir.

³⁹ Takvim-i Vekâyi Defa 759 s.1(2 Ağustos 1864).

⁴⁰ Takvim-i Vekâyi Defa 764 s.2 (6Eylül 1864).

Hükümet'in tespitini talimatnamenin birinci maddesinde görmekteyiz. Talimatnamenin birinci maddesinde Çerkes göçmenlerinin en acil üç ihtiyacı belirlenmiştir. Belirlenen üç acil ihtiyaç; göçmenlerin yerleşeceği mesken, günlük tüketecekleri gıda maddeleri ve geçimlerini temini için gereken çift aleti ve sanayi araç-gereçleridir. Bu acil ihtiyaçlardan mesken hususu vilayetlerin ekser mahallerinde ahalinin yardımıyla gereken haneler yapılmış ise de bazı haneler noksan kalmıştır. Ayrıca gelen muhâcîrlerin bir takımının haneleri henüz yapılamamış olduğundan Mart ayından itibaren hem yeni gelenlerin hem de önceden gelen ve haneleri noksan olanların hanelerinin yapılması, süratle tamamlanması düşünülmektedir. Gelen göçmenlerin açıkta bırakılmaması bu düşüncenin temel amacıdır. Göçmelerin hane sorununun çözümü; tüm devlet memurların gayretine, Osmanlı kadim ahalsinin ise yardımı ve gayretine bırakılmıştır.⁴¹

1864 talimatnamesinde acil ihtiyaçları tespit edilen muhâcîrlerin gelir düzeyine göre de sınıflandırıldığı talimatnamenin ilgili bölümünde yapılan açıklamalardan anlamaktayız. Yapılan tasnifte göçmenler hükümetçe dört sınıfa ayrılmıştır. Hükümetin sınıflandırmasına uygun bir şekilde Rumeli tarafında göçmenlere yardımlar yapılmıştır. Yardım yapılan göçmen sınıflarını ve bu sınıflara yapılan yardımları Tuna Vilayeti Meclisi'nin hükümete gönderdiği mazbatada görmekteyiz. Mithat Paşa'nın başkanlığında toplanan Tuna Meclis'inde Rumeli'deki göçmenlerin durumu ele alınmıştır. Durum değerlendirmesi yapılırken Nusret Paşa'nın 1864'ten önce ve 1864'ta gelen göçmenler için yaptığı faaliyetler ışığında mazbata hazırlanmış ve yapılan çalışmaların onayı için hükümete gönderilmiştir.

Rumeli'deki göçmenler talimatnameye göre sınıflandırılmıştır. Birinci sınıf ekonomik olarak durumu iyi olup yardıma muhtaç olmayanlardır. İkinci sınıf Osmanlıya gelişlerinden sonra işini, ziraat ve ticaretini, yoluna koymuş olanlardır. Yapılan sınıflandırma neticesinde birinci ve ikinci sınıfa dâhil olanlara yevmiye verilememiştir.

Üçüncü sınıf ihtiyaç sahibidir. Ama elinden ya ziraat ya zanaat gelir ve yahut vücutça başka işlerde çalışabilir kimselerdir. Üçüncü sınıfta olan muhacirler iki çeşittir. Birincisi ziraat ve zanaata uygun olanlar, ikincisi zanaat ve ziraat elinden gelmeyen hizmetkâr, hamal ve amele kesimidir. Üçüncü sınıftakilerin memleketlerinde dahi hizmetkârlık, çobanlık gibi işler yaptıklarından dolayı bunların oturdukları köylerde bakıcılık, koruyuculuk, sığırtmacılık, hizmetkârlık gibi benzer münasip bir işle geçindirilmeleri sağlanacaktır. Mesela, ehl-i ziraat olanlarına köylerde darı ektirmek ve çapalatmak gibi işlerle geçindirilmesi ve diğer ehl-i sanat olanların da sanatlarını icra ederek bu yolda idarelerine bakması gerekmektedir. Rumeli'de Üçüncü sınıfa mensup olanlara sadece iş bulasıya kadar Mayıs 1281'de yevmiye verilmiştir. Ancak Haziran 1281'de bunlara verilen yevmiye bir işle meşgul edilmeleriyle beraber kesileceği; Ayrıca ziraat ile meşgul olacaklara öküz ve çift araç gereçleri verildiği, sanat ehli olanlara ise işlerini kurabilmeleri için gerekli olan mali yardım yapıldığı mazbatada hükümete anlatılmıştır.

Dördüncü sınıftakiler ise yardıma muhtaç çocuklar, dul ve kimsesiz kadınlar, ihtiyar, sakat, meriz (hasta) ve iş yapamaz durumdaki çok yaşlı kimselerdir. Bu sınıftakilere yevmiye hazine ve Osmanlı ahalsi tarafından verilmektedir; fakat devamlı olarak verilen bu yevmiye

⁴¹ BOA; İ.MMS 133/5690; Tepekaya, **agm**, s.478.

uzun zaman devam etmesi her iki tarafı da zor durumda bırakacaktır. Bu duruma son vermek için, Rumeli tarafında, tedbirler alınmıştır. Alınan tedbirlere gelince ilk olarak bazı yerlerde, yardıma muhtaç göçmenler için, bir önceki yaz darı ve arpa ektirilmiştir. Bu ekilenlerin bir miktarı, yerleşik ahali ve göçmenlerden, öşür olarak alınmıştır. Bu sene yaz mevsiminde ise yardıma muhtaç olan göçmenlere verilemek üzere her kazada yardım için birer miktar ürün ektirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca her yerde böyle yapılarak elde edilenlerle, kazalarda veya güvenilen köylerde yardıma muhtaçlara ait birer mahalle oluşturulması ve buradaki muhtaçların idaresinin de bu yolla sağlanması düşünülmüştür. İkinci olarak varissiz vefat edenlerin az çok malları bulunmaktadır. Bu varissiz vefat edenlerin terekeleri başkalarının eline geçmeden ve aradan kayıp olmadan müdahale edilecektir. Bu tür varissiz vefat edenler haber alındıktan sonra malları, az veya çok, derhal kaza merkezine gönderilerek ve bu mallar “marifet i şer’î” ile satılarak elde edilen gelirin yardıma muhtaç göçmenlerin ihtiyaçlarına sarf olunması ve bunun gibi varisi olmayan malların bedelinin sicil-i muhakemede kaydedilecektir. Böylece muhtaçların ihtiyaçları hazineye yük olunmadan karşılanacaktır. Dördüncü sınıftan olanlar iki guruba ayrılmıştır. Birincisi anasız ve babasız, kimsesiz erkek ve kız çocuklarıyla eli ve ayağı tutan, işe yarayan kimsesiz dul kadınlardır. İkincisi ise ihtiyar, hasta, sakat bir takım iş yapamayacak kadar yaşlı kadın ve erkeklerdir. Birinci grupta bulunan kız ve erkek çocukları istek eden sevap niyetiyle hayırseverlere verilmiş ve bunlar mutlaka sicil-i muhakemede kaydedilmiştir. Bunların içinde yaşları yediden on üçe kadar olan ve kimse tarafından alınmayıp ta açıkta kalan kimsesiz erkek çocukları ise “Ruscuk” ve “Niş” ıslahhanelerine konulmak üzere gönderilmiştir. İşe yarayan kimsesiz dul hatunların da evlilik için nikâhla talep edenlere nikâhlanmış veya hizmetkârlık için ücretle kasabalara, İslam haremelerine, verilmiştir. Bu bağlamda hazinece verilmekte olan tayinat bu adı geçen grupların yerleştirilmesi sonrası kesilmiştir. İkinci grupta olan iş yapamayacak kadar yaşlı kadın ve erkekler, ihtiyar ve aciz olanlara mecburen yevmiye verilmektedir.⁴² Ayrıca Rumeli tarafına sevk olunan muhâcîrlerden açıkta kalanlar yerleştirilmeden yeni muhâcîr gönderilmemesi de hükümete Tuna Meclisince gönderilen mazbatada hükümetten istenmiştir.

Rumeli’de iskân olunan göçmenler sistematik bir şekilde sınıflandırmış ve sınıfların ihtiyaç durumlarına göre yardımlar yapılmıştır. Rumeli’ye sevk edilen göçmenlere yapılacak yardım masrafı dört kalem⁴³ olarak belirlenmiştir.

• Birincisi muhâcîrlerin buldukları yerlerden iskân olunacakları yerlere gelişlerine kadar gereken nakliye ücretleriyle⁴⁴ bunlar için görevlendirilen memur, kâtip, tabip maaşları, ecza, hastane ve ilk geldikleri anda göçmenlere verilen elbise masraflarıdır.⁴⁵

⁴² Daha ayrıntılı bilgi için bk. Hükümet Tuna Vilayeti tarafından yapılmış olan bu mütalaa ve çalışmaların hepsini uygun bulmuştur. BOA; İ.MMS 133/5690.

⁴³ Bu masraflar için Nusret Paşa’ya her mal sandığından külliyetli akça verilmiş ve yalnız Ruscuk mal sandığından verilen ve darsaadetten doğruca buraya gelip teslim kılınan mebalîğ yirmi yük gulaşa yakın bulunmuş olduğundan ve bunların cümlesi elbette talimatı vechile mahallerine sarf olunmuş olmak ve ashab-ı hukukun iddia ettikleri matluban dahi bir esas ve kaideye müstenit bulunmak lazım gelir. İ.MMS 133/5690 (12 Şubat 1865).

- İkincisi hane, mektep ve kuyu gibi iskân masraflarıdır. Göçmenlerin hane⁴⁶ sorunu ise hem devlet hem de ahali tarafından çözülmeye çalışılmıştır
- Üçüncüsü her nüfusa itası kararlaştırılan tayinat bedelleri masrafıdır.⁴⁷

⁴⁴ Hüdavendigâr Karihisar-ı Şarki sancağı, Vidin vesaire yerlere gönderilen muhâcirlere verilmiş olan nan bahasıyla bargir ücreti üç yük üç bin beş yüz on beş kuruş on bir para olan tutar hazine tarafından ödenmiştir. BOA; İ.DH 470/31477.

⁴⁵ Köy ahalisinin göçmenlerin iskânı sırasındaki nakil ve sevklerde hem mali ve hem de bedeni yardımları takdire değerdir. Şehir ve kasaba ahalisinin de bu yolda ianeleri vukua gelmiş ise de köylere nispetle bunların yardım miktarı ikinci derecededir. Yardımlarda kimse zorlanmayarak yardımların gönüllülük esasına göre yapılmasına dikkat edilmiştir. Şehir ve kasabada bulunan memurla zengin olan ahalinin tekrardan yardım etmesiyle göçmenlerin büyük çoğunluğunun ihtiyaçları tedarik edilecektir. Göçmenlerin ayakkabı ve pek açık çıplaklarının elbisesi gibi ihtiyaçlarını sağlayacak olan ahalinin isimleri ilan olunmak üzere sancak merkezlerinden vilayet merkezine gönderilmesine dikkat edilmesi istenmiştir. Köstence'deki tıbbi yardım maddesinin gereği sonradan Mekteb-i Tıbbiye Nezaretiyle yapılan yazışma üzerine verilen cevabın Tuna valisine bildirilmesi, göçmenler için istenilen elbise maddesinin ve Tuna vilayeti dairesinden talep olmadıkça yeniden göçmen gönderilmeyip şayet pek ziyade lüzum ve ihtiyaç hâsıl olursa durumun yazılması istenmiştir. Ayrıca bu yapılanların Muhâcîrin Komisyonu Başkanına tebliğ edilmesi hatırlatılmıştır. Ayrıca elbise yardımı için yapılan çalışma şöyledir: Varna iskelesine çıkarılmış olan yedi bin kadar nüfusun ve buralarda bulunanların çoğu çıplak olup geçende İstanbul'a gönderilen bir miktar elbise taksim edilmiştir. Bazı yerlerde de ahalden yardım toplanmıştır. Şumnu'da bulunanlara, bir pamuklu entari, bir don, bir gömlek olmak üzere birer kat elbise yetmişer kulaş yaptırılıp bedeli mal sandığından verilir ise de yine haylisi elbisesiz kalacaktır. İstanbul'da elbise varsa bunları hemen Varna'ya gönderilmek üzere komisyonuna emir verilip yok ise emsali gibi burada yapılmak için durumun yazılması istenmiştir. BOA; İ.MMS 133/5690.

⁴⁶ Her ailenin iskânı için bir hane yapılacağından muhâcîrlere yerleştikçe yapılan haneleri kendi isteğine göre düzeltereklerdir. Bu nedenle her ailenin nüfus sayısına göre iskân yerlerinde hane inşasında kullanılmış olan eşya ve diğer malzemelerle vakit geçirmeksizin mümkün mertebe muhâcîrlerin oturmalarına elverişli bir hane haline getirilecektir. Muhâcîrlerin köle ve cariyeleri için dahi icabına göre bir birine bitişik ve kâfi derecede oda ve mesken yapılacaktır. Ayrıca her familyaya ekip biçeceği kadar ziraat mahalli belirlenip teslim edilecektir. BOA; İ.DH 438/28947.

⁴⁷ Ayrıca daha sonradan, muhâcîrlerin ellerinde fukara pusulası bulunanlara yevmiye yarımşar kıyye nan-ı aziz veya bedelinin verilmesi, bu gelen muhâcîrlerin iyi bir şekilde iskân edilmesi için Silistre valisine ve muhâcîrlerin iskân yerlerinden olan Köstence müdürüne hitaben iki kıta Emirname-i Samiyye gönderilmiştir. BOA; A.MKT. NZD 314/36 (12 Eylül 1860 Muhâcîrin Komisyonundan Sivas ve Canik Mutasarrıflarına Tezkire); Tuna vilayetindeki Çerkes göçmenlerinin birinci ve ikinci sınıfa dâhil olanların Mart başında, üçüncü sınıf birinci grubun Mayıs sonunda, üçüncü sınıf ikinci grubun ise ziraat araçlarının verilmesiyle beraber mahsul aldıklarında tayinat ve yevmiyeleri kesilecektir. Dördüncü sınıfta yer alanlara ise tayinat ve yevmiye verilecektir. Bunlara verilecek tayinat miktarı her nüfus için yarımşar kıyye un ve beş dirhem tuzdan ibarettir. Bunlara yapılacak yardımların tüm yerlerde aynı şekilde olmasına karar verilmiştir. BOA; İ.MMS 133/5690; Muhâcîrlerin iki aylık yevmiye ve ekmek bedelleri, memur ve kâtip maaşları yedi yük otuz sekiz bin beş yüz kırk dokuz kuruş

· Dördüncüsü her hane için arazi tahsisiyle beraber hanelere verilen öküz ve çift araç-gereç⁴⁸ bedelidir. Her aileye 60 dönüm icabına göre 100 dönüm arazi tapusuyla Çerkes göçmenlerine ücretsiz olarak verilmiştir. Ayrıca Çerkes göçmenlerine ücretiz verilen bu arazilerin, bir defaya mahsus olmak üzere sürülmesinde civardaki ahalinin yardımına başvurulmuştur. Belirlenen ve yukarıda saydığımız, göçmen işleri için, dört masraf kalemi için hükümetten on iki bin kese yardım istenmiştir. Hükümet, Rumeli tarafında yapılan ve kendisine ayrıntılı olarak anlatılan çalışmaları onaylamış ve istenilen meblağın verilmesini de hazineye bildirmiştir⁴⁹.

Tuna Vilayeti'nde Mithat Paşa'nın Tuna Meclisinde ele aldırıldığı ve mütalaa ettirdiği, faaliyetleri Nusret Paşa yürütmüştür. Rumeli tarafına sevk olunan göçmenler Hükümetin arzu ettiği biçimde yerleştirilmiştir. Bu noktada Rumeli, Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin en hızlı ve en sistemli şekilde yerleştiren iskân bölgesi olmuştur. Tabii ki bu iskân başarısına vesile olanlar başta Tuna Valisi Mithat Paşa ve buradaki göçmenleri yerleştirmeden sorumlu Nusret Paşa'dır. Osmanlı Devleti idari yapılanmasının değişiminden dolayı yeni düzenlenen ve Tuna Vilayetinde uygulanan "Vilayet Nizamnamesi"nin de Çerkeslerin yerleşmesinin başarısındaki rolünü unutmamak gerekir kanaatindeyiz. Yeni oluşturulan meclislerde görev alan gayr-ı Müslimlerin göçmenlere yaptığı yardımların sebebini bu meclisler aracılığıyla sağlandığını düşünmekteyiz.

Gerektiğinde Muhâcîrin Talimatnamesi dışında da muhâcîrlere yardım yapıldığına şahit olmaktayız. Mesela, Çerkes muhâcîrlерinden ve Hatukoy kabilesi ümerasından Nevruz Bey, bin beş yüz nüfustan meydana gelen takımıyla Soğucak limanından yola çıkmıştır. Karadeniz'deki göç yolculuğu esnasında yaşanan kazada adı geçen Bey eşyalarının tamamını ve takımındaki birkaç yüz kişiyi kaybetmiştir. Karadeniz'deki yolculuktan geriye Nevruz Bey ile birlikte otuz kişi Varna'ya ulaşabilmiştir. Nevruz Bey ve beraberindekiler Varna'nın kasaba ve köylerine misafir olarak yerleştirilmişlerdir. Yaşanan bu durum Varna tarafından

on beş para bunlara tamamen verilmiştir. Bunun dışında muhâcîrlerin bazı mahallere nakil ve sevklerinde nakliye masrafı, hak kiralari olarak geçen sene için verilmesi gereken iki kalem yüz bin kuruş hazinece verilmiştir. Lofça, Plevne, Niğbolu ve Zıştovi taraflarında iskân ettirilen muhâcîrlerin zuhur eden hastalıklarından dolayı buraya gönderilen doktora ise aylık iki bin beş yüz kuruş maaş ve bin iki yüz elli kuruş harcırah ve bargir(at) ücretinin verilmesi hususunda hükümetçe, Maliye Nezareti'nin ödeme yapması için, tezkire çıkarılmıştır. BOA; İ.DH 481/32374.

⁴⁸ Göçmenlerin zengin olanlarından koyun, keçi, sair hayvan, arazi ve ziraatça bazı âlat ve edevat satın alacak olanlara bu alacakları hayvan ve malzemelerin değerini muhafazaları ile beraber alışlarında irdim yapılmasına bütün memurlar tarafından dikkat edilecektir. BOA; İ.MMS 133/5690.

⁴⁹ Göçmenlerin yirmi otuz hanesi bir köyde olup ta orada yeterli miktar arazi bulunacağından, birbirlerine yardımla az vakitte işlerini yoluna koymuş olacaklarından dolayı topluca bulunmalarında fayda vardır. Göçmenlerin köylerde iki üç hane olarak yerleşmeleri bunları zor durumda bırakabilir. Eğer arazi bulunur ise yirmi otuz ve daha ziyade hanelerin bir yerde bulundurulması münasiptir. Bunlar için elverişli yerlere yeniden köyler ve yahut eski köylere bunlar için mahalleler teşkil olunması memurların gayretine bağlıdır. BOA; İ.MMS 133/5690.

dilekçeyle hükümete iletilmiştir. Nevruz Bey'in ailesi göç yolculuğu esnasında tamamen boğularak öldüğü kendisinin ise üzüntü içerisinde olduğu dilekçede yazılmıştır. Ayrıca bütün ailesini ve malını kaybeden Nevruz Bey'e yardım edilmesi hükümetten istenmiştir. Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen konu müzakere edilmiş, müzakere sonucunda yaşanan durumun üzüntüsünün diğer Çerkes muhâcîrlere sirayet etmemesi için komisyon veznesinden Nevruz Bey'e üç bin kuruş, beraberindeki diğer muhâcîrlere altı bin kuruş verilmesine karar verilmiştir. Yapılacak bu yardım için hükümetçe Tezkire-i Samiyye çıkarılmıştır.⁵⁰

1856 yılında göç edip Dobruca'ya iskân olunan Tatar muhâcîrlere buradaki Osmanlı kadim ahali tarafından yardımlar yapılmıştır. Hükümet Tatar muhâcîrlere yapılan yardımlar gibi Çerkes muhâcîrlere de ahalinin yardım etmesini istemiştir. Böylece Osmanlı Çerkes muhâcîrlere ahalinin hane inşasında gerekli malzemelerde yardım etmesi, muhâcîrlerin hanesi için malzeme taşınmasında araba ve bargir vermesi bazı ahalinin muhâcîrleri evlerinde misafir ederek bunlara ikramda bulunması gibi durumların hükümetin istediği bir şey olduğunu iradeden anlamaktayız.⁵¹ Hükümetin bu çağrısına Rumeli'deki Osmanlı kadim ahali tarafından olumlu cevap verilmiş, devletin yetmediği yerlerde göçmenlerin yardımına koşmuştur. Mesela, Vidin eyaletine gönderilmiş olan göçmenlerin kış soğuşunda etkilennememesi için Vidin ahalisinin göçmenleri evlerinde misafir etmesi, bunlara yakacak yardımında bulunması hükümetin çağrısına cevap verildiğine dair bir örnektir.⁵² Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Tuna Vilayeti İdare Meclisi tarafından 1281 (1864) tarihinde Meclis-i Vâlâ'ya varissiz vefat eden muhâcîrlere ait mallar ile ilgili olarak, talimatnameye göre hareket ettikleri bu vefa edenlerin mallarının müzayede edilerek ele geçen muhtaç muhâcîrlere verildiği anlatılmıştır. Fakat muhtaç bulunan bu muhâcîrlerin tüm ihtiyaçların devlet tarafından karşılandığını, varissiz vefat edenlerin terekeleri bedelinin muhtaçlara dağıtıldıktan sonra geriye kalanının inşaatı hayriyede-muhâcîrlerin iskân edildiklere karyelerde çeşme, kuyu, tereke miktarı fazla ise mektep, cami inşası ve buna benzer yerlerde- harcadığını anlatan mazbatayı Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir. Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilen konu için irade çıkarılmıştır. İradeye göre Rumeli'de yapılan, varissiz vefat edelerin terekeleri için, çalışmalar yerinde bulunmuş ve onaylanmıştır. Fakat muhâcîrlerin iskân edildiklere karyelerde çeşme, kuyu, tereke miktarı fazla ise mektep, cami inşası ve buna benzer yerlerde harcanmasının dışında eğer yapılacak inşaat yok ise bu terekelerin bedellerinin birleştirilerek muhâcîrin komisyonuna gönderilmesi istenmiştir.⁵³

Osmanlı Hükümeti, göçmenlerin memnun edilmesine imkânları ölçüsünde çalışmaktaydı. Mesela, göçmenlerin yer değiştirme istekleri genelde kabul edilmekteydi. Çerkes mu-

⁵⁰ BOA; İ.MVL 530/23770; Çerkes muhâcîr ulemasından ve Masayyih-i Tarikat-i Aliye-i Kadriye'den Abdullah efendiden talimatname gereği muhâcîrlere verilen araziden başka maaş isteği hükümetçe uygun bulunmuş ödemenin yapılması için maliye nezaretine tezkire verilmiştir. BOA; ŞD. ML 2380/3.

⁵¹ BOA; İ.DH 438/28947.

⁵² Takvim-i Vekâyi Defa 603 s.2(28 Aralık 1860).

⁵³ BOA; İ.MVL 533/23910.

hâcîrlerinden Hüseyin Bey, Varna'daki kabilesi içinde bulunan akrabasının Uzunyayla'ya gönderilmesi yönünde Muhâcîrin Komisyonu'ndan talepte bulunmuştur. Hüseyin Bey'in bu talebine olumlu yanıt veren komisyonun Tuna vilayetine durumun gerçekleştirilmesi için yazı göndermesi bu türden bir kabuldür.⁵⁴

Osmanlı Devleti, kendisine iltica etmiş ve vatandaşlığına kabul ettiği Çerkes muhâcîrlerin her türlü sorunu ile ilgilenmeye çalışmıştır. Bu sorunlardan biri, Osmanlı sınırları dışında, Rusya tarafından yapılan muameleden kaynaklanmıştır. Yaşanılan sorunları özetlersek: Çerkes muhâcîrlerinden Musa Efendi isimli zat daha önceden Köstence'ye iskân olunan ailesinin yanına gelmek istemiştir. Fakat Musa Efendi Rus hududunda tutuklanmıştır. Bir başka sorun ise bütün Çerkezistan sahilinden Osmanlı'ya zorunlu olarak göç edecek olan muhâcîrlere Rus memurlarının birer ikişer ruble vererek muhâcîr çocuklarını ve muhâcîr takımlarındaki diğer kişileri zorla ellerinden almaya çalışmasıdır. Bir diğer sorun muhâcîrlerin sahip oldukları silah mal ve eşyalarına el koyulmasıdır. Bir de göçe hazırlanan Çerkesler'den ekmek ve su için gayet fahiş bedel akçe alınmasıdır. Çerkesler, göç öncesinde maruz kaldıkları bu muameleler nedeniyle Rus memurlarının yaptıklarını, vatandaşlığına yeni dâhil oldukları, Osmanlı makamlarına şikâyette bulunmuşlardır. Osmanlı Hükümeti yapılan bu şikâyetlere önce şüphe ile bakmıştır. Fakat şikâyet konusu olan bu faaliyetlerin Rus imparatorunun tutumuna aykırı olduğu, böyle durumların yaşanmaması için lazım olan tedbirlerin alınmasının önemini içeren bir resmi yazı yazmıştır. Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından yazılan bu yazı Temmuz 1864 tarihinde Rusya Sefaretine gönderilmiştir.⁵⁵

Osmanlı Hükümeti, göçmenlerin iskân yerini belirlerken onların taleplerini de dikkate almıştır. Mesela, İstanbul, Fatih civarında misafir olarak yerleştirilen Çerkes muhâcîrleri ve Nogay Türkleri hükümet tarafından Rumeli'ye iskân edilmek istenmiştir. Bu muhâcîrlere gerekli olan yevmiye ve diğer yardımlar yapılmış ve bunların istirahatları sağlanmıştır. Daha sonra bu muhâcîrlerin iskân edilmek istenen yerin Rumeli olduğu kendilerine söylenmiştir. Fakat bunlar, hükümetin Rumeli'ye iskânlarının daha hayırlı olacağını söylemesine rağmen, Rumeli'de sürekli olarak iskân olunmak istememişlerdir. Rumeli'ye yerleşmek istemeyen muhâcîrlere Anadolu tarafında Eskişehir Çifteler çiftliği ve Kütahya'ya iskân olunmayı istemişler ve buralara yerleşmişlerdir.⁵⁶ Yaşanan bu durum Osmanlı Hükümeti'nin göçmenlerin iskânında zora başvurmadığına, onların isteklerine mümkün olduğunca riayet ettiğine dair verilecek örneklerden sadece bir tanesidir. Ayrıca göçmenlerin memnun edilmesi için devletin, ahalinin ve devlet memurlarının gayretleri ve fedakârlıklarının boşu boşuna yapılmadığını da düşünmekteyiz. Toplu memnuniyetin iskânın önemli taşlarından biri olduğu yapılan faaliyetler neticesinde çok açık bir şekilde görülmektedir.

6- Asayiş

Rumeli tarafına iskân olunmaları için hükümetçe sevk olunan göçmenler sadece bedenleri ile değil taşıdıkları kültür ve sosyal yaşamlarıyla da gelmişlerdir. Kafkasya'da yaşayan

⁵⁴ BOA; A.MKT. MHM 345/47.

⁵⁵ BOA; HR. TO 453/142.

⁵⁶ BOA; İ.DH 438/28947; İ.MMS 16/649.

Kafkas halklarına ait bir devlet oluşumu söz konusu olmadığı için düzenli bir askerlik sistemi de söz konusu değildi. Kafkasya'da yaşayan Çerkes kabileleri feodal bir yapıya sahiptirler. Bu nedenle herhangi bir tehlike durumunda eli silah tutan herkes, ortak düşmana karşı mücadele etmeye gelir ve tehlike bitince kendi yaşam alanlarına dönerdi. Bu yüzden Kafkas halklarının hepsi silah kullanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde ise silah kullanımı ve bulundurulması sadece askerlere serbesttir. Bu nedenle Osmanlı'nın müslim ve gayr-ı müslim tebaadan oluşan ahali, yaşamlarını silahsız olarak sürdürmekteydi. Nogay, Kırım ve Çerkes göçmenleri Anadolu'ya iskân olunmaya başlayınca silah kullanımına ait sorunlar ortaya çıkmıştır. Göçmenlerin bazı durumlarda silah kullanmaları ahali ile çatışmalarına sebep olmuştur. Göçmenlerin ahaliyi rahatsız etmesi sonucunda ahali mahalli idarelere göçmeleri tavırlarından dolayı şikâyet etmiştir. Daha sonra Osmanlı idaresi kendisine gelen bu durumlarla ilgili şikâyetlerin artması sonucunda bazı tedbirler almıştır. Bu yönde alınan ilk tedbir 1861'de (1278) Nogay, Kırım ve Kafkas muhacirlerin ahaliyi rahatsız ettikleri için silah taşımalarının, nizam-ı belediye gereğince yasaklanmasıdır.⁵⁷ Hükümetin gönderdiği göçmenlerin silah kullanımıyla ilgili emirnameye göre Rumeli'de yapılan çalışmalar mahalli memurlarca merkeze iletilmiştir.⁵⁸

Tekfurdağı kaymakamlığına bağlı Mandıra karyesinde Çerkes köle ve Beyleri arasında yaşanan çatışma, Çerkes sosyal sınıflaşmasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Mandıra karyesinde dört yüz hane Çerkes yerleştirilmiş olduğunu ve bunların hepsinin silahlı olduklarını⁵⁹ belgeden izlemekteyiz. Çatışmanın sebebi olarak Çerkes köle takımına ait olanları yeni ülkelerinde bu sınıftan kurtulmak istedikleri, Beylerin ise bunların Kafkasya'da olduğu gibi kendilerine itaat ve hizmet etmeleri istemesidir.

7- Balkanlara İskân Olunan Çerkes Kabilelerinde Kölelik

Osmanlı kadim ahalisine göre oldukça farklı sosyo-kültürel yapıdan gelen Çerkesler yüzyıllardır kendi aralarında uyguladıkları kanun ve kuralların geçersiz olduğu hatta yadığı bir ortamda bulunuyorlardı.⁶⁰ Bu durumun yaşanmasının temel sebebi Çerkes kabilelerinin uyguladıkları sosyal yaşamdan kaynaklanmaktaydı. Pışı (Prens), vork (asil), özgür köylüler, pışill-vineut (köle) Çerkeslerin sosyal sınıfının açılımındaki öznelerdir. Çerkes-

⁵⁷ BOA; A.MKT. UM 511/22 (29 Ekim 1861 Sâdaretten Muhacir Olan Mahallere Emirname); A.MKT. UM 518/3 (19 Kasım 1861); A. MKT. NZD 382/36 (10 Ocak 1862 Sâdaretten Muhacirin Komisyonuna Tezkire); A.MKT. NZD 413/99 (23 Nisan 1862 Sâdaret'ten Muhacirin Komisyonuna Tezkire-i Senevari); A.MKT. UM 382/36 (29 Aralık 1863); A.MKT. MHM 718/73.

⁵⁸ Vidin Eyaleti Kırım, Nogay ve Çerkes muhâcîrlerinin gayr-ı Müslimler ile çatışması ile ilgili hükümetçe gönderilen emirnameye cevap vermiştir. Vidin'e bağlı Kaymakam ve kaza müdürlerine emirnamenin suretinin yazıldığı hükümete iletilmiştir. Ayrıca Tekfurdağı Kaymakamı aynı emirnameye verdiği cevapta, kaza ve diğer yerlere emirnamenin suretinin yazıldığını anlatmıştır. Muhâcîrlerin silahlı olarak gezmelerine müsaade edilmemesi yönünde gönderilen emirnameye Vidin'den yapılan çalışmalarla ilgili tahrirat gönderilmiştir. BOA; A.MKT. UM 535/39; A.MKT. UM 511/22; A.MKT. NZD 382/36; A.MKT. UM 518/3.

⁵⁹ BOA; İ.MMS 34/1407(13 Ekim 1865).

⁶⁰ Saydam; *age*, s. 185.

lerde bir kişi köle doğmuşsa köle olarak ölürdü. Bu köle takımından gelen kişinin köleliği ancak ölümü ile son bulmaktaydı. Bu durum, diğer Kafkas halklarından, Çerkeslerin “ayıt edici” yönüdür.

Çerkesler, zorunlu göç ile beraber Osmanlıya gelmeden kısa süre önce Osmanlı Hükümeti Afrikalı köle ticaretini yasaklamıştı.⁶¹ Çok eski tarihlerden beri⁶² Çerkes kabilelerinin kölelere sahip oldukları⁶³ bilinmektedir. Çerkes kabilelerinde köle sayısı zenginliğin bir ölçüsü olarak kabul edilmekteydi. Osmanlı Devleti’ne zorunlu göç ile gelen Çerkes kabileleri kölelerini de beraberinde getirmişlerdir. Osmanlı Devleti’ne göç sonrasında Çerkeslerin köle sahipliğini devam ettirmesi hem Çerkes kabilelerini hem de Osmanlı Devleti’ni köle sorunu ile karşı karşıya getirmiştir.

Osmanlı Hükümetinin, Çerkeslerin sosyal yapısı nedeniyle, sahip oldukları köleler ile ilgili bazı tedbirler aldığı görülmektedir; fakat hükümet, Çerkes muhâcîrlerinin uyum süreçleri nedeniyle zorunlu göçün ilk yıllarında kölelik meselesinde sessiz kalmıştır. Fakat zaman içerisinde Osmanlı Devleti’nde Çerkes köleleri ile ilgili sorunlar artmaya başlayınca hükümet bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir.

7.1 Çerkes Kölelerin Ayrı Yerlere İskânı

Çerkes muhâcîrlerinden bazıları, kendilerine ait olan köle ve cariyelerinin iskân yerlerinin dışında yerleştirilmelerine karşı çıkmışlardır. Köle ve cariyelerinin kendilerinin iskân mahallerine yerleştirilmelerini istemişlerdi. Bu duruma benzer bir sorun yaşayan Çerkes muhâcîrlerinden ve Çarşamba kazasına yerleştirilmiş olan Seluh isimli muhâcîr köle ve cariyelerinin göç esnasında Rumeli tarafında Vize’ye gönderildiğini ve orada iskân olduklarını dilekçesinde yazmıştır. Çerkes muhâcîrlerinden Seluh isimli muhâcîr, sekiz nüfus köle ve cariyelerinin Çarşamba’ya gönderilmesini ve kendisine teslim edilmesini muhâcîrîn Komis-

⁶¹Mustafa Reşit Paşa’ya Afrikalı köle ticareti konusunda girişimde bulunan Straford de Redcliffe’ye durumun Meclis-i Vükela’da görüşüleceği bilgisi verilmiştir. 17 Ocak 1857 tarihinde ise zenci köleliğin kaldırılması ile ilgili ferman ilk olarak Trablus valisine gönderilmiştir. EHUD R. TOLEDANO, **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, İstanbul 2000. S. 114-115; HAKAN ERDEM, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul 2004, s.138.

⁶² Karadeniz’de köle ticareti Osmanlı Devleti’nden önce yapılmakta idi. Kuzeyin insanları Ruslar, Slavlar, Çerkesler, Alanlar Ortadoğu pazarlarında ve İtalyan şehir devletlerinin köle pazarlarında rağbet görüyorlardı. Karadeniz’de köle ticareti 1204 4. Haçlı seferinden sonra sistemli hale gelmiştir. Zübeyde Güneş Yağcı, **16. Yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti**, Karadeniz Araştırmaları, Sayı:8 (kış-2005), s.12.

⁶³ Kefe başta olmak üzere Kefe gümrük bölgesi içinde yer alan Azak, Taman, Anapa, Kefe gibi limanlar Osmanlı öncesinde de Karadeniz köle ticaretinde önemli bir yere sahipti. Köle ticareti Osmanlı öncesi İtalyan tüccarlar tarafından organize edilmekte olup Mısır Memlûk devleti başta olmak üzere Avrupa pazarlarında Rus, Çerkes, Tatar asıllı kölelerin sayısı oldukça yekun tutmaktaydı. Karadeniz’in Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle birlikte diğer ticari metaller gibi köle ticaretinin kontrolü de Osmanlı Devleti’ne geçti. Habiçoğlu, **age**, s.46-47,169-171; Zübeyde Güneş Yağcı, “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)”, **History Studies** Volume 3/2, 2011, s.375.

yonu ve mahalli idarecilerden istemektedir. Çerkes muhâcîri Seluh'un bu dilekçesi, Meclis-i Vâlâ'da değerlendirilmiş ve Meclis-i Vâlâ Edirne vilayetine bu dilekçeye göre yapılması gerekenleri yazmıştır. Buna göre Çerkes Seluh'un sekiz nüfus köle ve cariye talebinde bulunduğu, bu kişilerin köle ve cariye olup olmadığının araştırılması, mahkemede köle oldukları anlaşılır ise bu kişilere verilmiş olan hane ve arazi var ise bunlardan alınarak diğer Muhâcîrlere verilmesi istenmiştir. Ayrıca bu kişilerin köle olması durumunda Çarşamba'ya gönderilmesi, bu kişilerin köle ve cariye olmadıkları anlaşılır ise durumun Meclis-i Vâlâ'ya⁶⁴ yazılması emredilmiştir. Çerkes muhâcîrlерinden bazıları ise biz kölelerle birlikte bulunmak istemiyoruz diyerek iskân mahallerini terk etmişlerdir.⁶⁵

Çerkeslerin 1864 kitlesel göçü nedeniyle bazı ailelerin istem dışı, parçalanmış bir şekilde iskân edildiklerini Meclis-i Vâlâ'daki yazışmalardan anlamaktayız. Yine benzer şekilde kırk bir nüfusa sahip bir Çerkes ailesinin bir kısmının Anadolu'da bir kısmının ise Rumeli'de yerleştirildiklerine Altıkese kabilesinden İsmail isimli göçmenin dilekçesi örnektir. Daha sonra bu aileye ait on bir nüfus köle ve diğer aile bireylerinin Rusçuk'ta⁶⁶ yerleştirildikleri

⁶⁴ BOA; MVL 565/1 (28 Nisan 1868).

⁶⁵ Ayrıca bk. Konya Başhöyük'e iskân edilen Çerkeslerden asil olanlar biz kölelerle birlikte oturmayız diyerek iskân mahallini terk etmiş ve en sonunda Yalova/Çiftlikköy'e iskân edilmişlerdir. Abdullah Temizkan, "Karaçay-Malkar Türklerinin İskânı", **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, Ankara 2007, Sayı-3-4, s. 93-104.

⁶⁶ Bundan böyle hürriyet iddiasında bulunanların takdim edecekleri arzu haller icra cemiyetine havale olunacaktır.

- Hürriyet iddiası ile İcra cemiyetine müracaat olduğu zaman Muhâcîrîn Komisyonu denetiminde Çerkes Muhâcîrlерinden ileri gelenlerinden bir veya iki kişi gönderilecektir.
- Hürriyet iddiasında bulunanların davalarını ispat için gösterdikleri şahitlerin kim oldukları bu durumlar için tutulacak deftere kayıt edilecektir.
- Gösterilen şahitler Muhâcîrîn komisyonu tarafından İcra Cemiyetinin belirlediği tarihlerde gelecek ve bu kişilerin güvenilir kişiler olup olmadığını şahitliklerinin kabul edilip edilmeyeceği, hürriyet iddiasında bulunanlar ile ilişkileri araştırılacaktır.
- Bu şahit olarak gösterilen kişilerin doğru sözlü ve güvenilir kişiler olduğu anlaşıldıktan sonra, Hürriyet iddiasında bulunan kişi ya da kişiler ile beraber şer'i mahkemeye gönderileceklerdir.
- Mahkemede hürriyetlerini ispat edenler eğer var ise aile akrabalarına teslim olunacak yahut ailesi yok ise zabtiye tarafından kavim ve kabilesine gönderilecektir.
- Hürriyetlerini ispat edemeyenlerin sahipleri ile araları bulunarak sahiplerine teslim edilecekler; eğer köleler bu durumu kabul etmezler ise sahiplerinin güvenilecekleri kişilere bedelleri ödenerek salıverilecek ve bu bedeller sahiplerine teslim etmek için zaptiyelere verilecektir.
- Hürriyet iddiasında bulunanların mahkemelerinin başlamasından bitişine kadar, vasileri ile aynı yerde bulunacaklar, sahipleri tarafından kendilerine ikamet yeri gösterilmeyecek olanlar zabita eliyle kadınlara mahsus meclislerde mahkeme sonuçlanıncaya kadar tutulacak ve bu hatunların ihtiyaçları karşılanacaktır. Fakat hürriyetlerini ispat edemeyenlerin masraf bedelleri sahiplerinden alınacak, sahipleri ile kölelerin aralarına girilmeyecek, satılacak olanların hazine masrafları için masraflar satış bedelinden kesilecektir. Yalnız içlerinde fakir olanların masrafları hazine tarafından karşılanacaktır. Ödenmesi gereken masraflar için zabtiye tara-

bilgisine iki yıl sonra ulaşan adı geçen göçmen bunların Anadolu'ya gönderilmelerini talep etmiştir. Yapılan bu talep Tuna vilayetine yazılarak ailenin birleştirilmesine çalışılmıştır.

7.2 Kölelerin Azat Edilmesi

Çerkes kölelerinin durumu ile ilgili tüm kararları verme yetkisi köle sahibi olan Çerkes Beyi'ne aitti. Çerkes kabilelerinde köle ve cariyeye sahibi olan beyler dilerse köleleri azat ederek hürriyetlerini⁶⁷ verebilirdi. Çerkes köleleri eğer sahipleri olan Çerkes beyleri tarafından azat edilmişlerse bu köle ve cariyelerin sahip oldukları hürriyet elinden alınmazdı.

Osmanlı Hükümeti, Çerkes Muhâcîrlerinin köleleri ile ilgili nasıl hareket edileceğini emirname-i Sâmiyye ile (22 Eylül 1865) bir kaideye bağlamıştır. Çerkes kölelerinin hangi durumlarda satılabileceği ve köle olmadıkları iddiasında bulunanların bu durumu şer'i mahkemelerde ispat etmeleriyle, mahkemede bu kişilerin hür olduklarına dair şer'i bir belge verilmesi daha önceden belirlenmiştir. Osmanlı Hükümeti hürriyet iddiasında bulunan Çerkes kölelerinin iş ve işlemlerinin nasıl yürütüleceğini Tezkire-i Sâmiyye ile talimatnameye bağlanmıştır.⁶⁸

Osmanlı Hükümeti Çerkes göçmenlerinin hepsini eşit statüde ve hür olarak kabul etmiştir. Bu nedenle hükümet fırsat buldukça Çerkes köleliğine son vermek istiyordu. Özellikle yukarıda da değindiğimiz gibi kölelerin Osmanlı mahkemelerinde hürriyet kazanmalarını istiyordu. Hükümetin bu tavrını talimatnamelerde açık bir şekilde görmek mümkündür. Fakat Çerkeslerin sosyal yaşamı ve Çerkes asillerinin kölelik kurumunu devam ettirme isteği Osmanlı'nın Çerkes köleliğiyle ilgili yapacağı çalışmalarda daha yavaş hareket etmesine sebep oluyordu. Osmanlı Hükümeti'nin Çerkes köleliğine yönelik daha radikal karar alması kendi zararına olabilirdi. Çünkü Çerkes Beylerinin köleler üzerinde çok fazla etkisi vardı ve bu kölelerle beraber Osmanlı Devleti'nde ciddi asayiş olaylarına sebebiyet verebilirlerdi. Bu durumun farkında olan hükümet Çerkes köleliğinin zaman içerisinde çözülmesini beklemiş olduğunu talimatnamelerdeki maddelerden anlayabiliriz.

7.3 Çerkes Kölelerin Firarı

Çerkes kabilelerinin ileri gelenlerinin (Pıışı ve Vorkların) köle ve cariyeleri vardı. Osmanlı Devleti'ne göç edildiği zamanı fırsat bilerek sahiplerinden kaçan köleler olduğunu

findan defter tutulacak ve bu tutulan defter İcra cemiyetine tasdik ettirildikten sonra hazineye gönderilecek ve yapılan masraflar alınacaktır. BOA; MVL 498/98(5 Haziran 1866).

⁶⁷ Köleler sık sık azat ediliyorlar, bu azat edilen köleler istedikleri takdirde başka bir kabilenin kurallarına uyacaklarını ve paylarına düşen cezaları ödeyeceklerine yemin ederek söz vermeleri halinde o kabileye girebilirler. Her kabile, herhangi bir seçim olmadan yaşlılar tarafından idare edilir (Thamade). Evet, saygınlığın simgesi olan beyaz aksakal, toplantılarda ve diğer alanlarda hürmet ve öncelik verilmesini sağlayan tek güçtür. Bunun dışında kabilelerin fertleri tam bir eşitlik içinde bulunurlar. J.S. Bell, **Çerkesya'dan Savaş Mektupları** (çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yayını, İstanbul 1998, s. 125.

⁶⁸ BOA; A.MKT. MHM 482/53 (9 Kasım 1873).

Muhâcîrîn Komisyonuna Çerkes muhâcîrleri tarafından verilmiş arzuhallerden anlamaktayız. Köle ve cariyeler ortam olduğu için firar etmişlerdi. Fakat köle ve cariyelerin sahipleri bu firarî kölelerin izini takip ederek buldukları zaman bu firar eden kölelerin mahkeme yolu ile kendilerine teslim edilmesini talep etmekteydiler. Nitekim Çerkes Muhâcîrlerinden olan Abaza kabilesinden Süleyman isimli muhâcîr, babasından kendisine miras kalan köle ve cariyelerin tarafına verilmesi için Muhâcîrîn Komisyonu'na dilekçe vermiştir. Çerkes muhâcîrlerinden Abaza kabilesinden Süleyman'ın dilekçesinde özetle kendisinin Canik sancağı Terme kazasına iskân edildiğini, firar eden kölelerin ise Silistre kazasına bağlı Gölükar köyünde iskân ettirildiğini ifade etmiştir. Bu firar eden beş köle, bir cariye ve altı tane çocuklarının kendisine verilmesini istemiştir. Muhâcîrîn komisyonu Çerkes Süleyman'ın bu dilekçe ve isteğini Meclis-i Vâlâ'ya göndermiştir. Meclis-i Vâlâ, Çerkes Süleyman'ın dilekçesinde belirttiği köle, cariye ve çocuklarının iskân edildiği Gölükar karyesinde bu durumun araştırılmasını istemiştir. Bu kişilerin araştırılma sonucunda eğer gerçek köle iseler bu kölelerin görüşünün alınarak sahiplerine teslim edilmesi adı geçen kölelere iskân edildikleri yerde bazı arazi yardımları ve diğer sair yardımlar yapılmış ise bu yapılan yardımların diğer Muhâcîrlere verilmesi ve bunların mahalli memurlarca kayıt altına alınması için Tuna vilayetine şukka yazılmıştır.⁶⁹

7.4 Osmanlı Devleti'nin Çerkes Kölelerine Bakışı

Osmanlı Devleti kendisine iltica ederek sığınan tüm Çerkesleri eşit statüde vatandaşlığına almış ve böyle kabul etmiştir. Fakat bu eşitlik durumunun Çerkes köle sahipleri tarafından pek de kabul edilmediği kölelerle ilgili Osmanlı resmi makamlarına yansıyan davalardan anlamaktayız. Mesela, Çerkeslerin buldukları yörelerde köleler gönderilerek her yerde alınıp-satılmaktadır. Bazı köleler hürriyet iddiasında bulunmaktadır. Azat edilmiş ve rehlin bırakılmış köleler ve cariyelerin davalarının şer'î mahkemelere gelmektedir. Böylece mahkemeye kölelikle ilgili çok fazla dava gelince bu durum karşısında nasıl davranılacağı yönünde mahalli idarecilerce Muhâcîrîn Komisyonu'ndan yardım istenmiştir. Muhâcîrîn Komisyonu mahalli idarecilerin yardım isteğini karşılamak amacıyla konuyu hükümete intikal ettirmiştir. Daha sonra Hükümet, Çerkes köleleriyle ilgili durumu ele alarak, köle ve sahipleri ile ilgili nasıl davranılacağına dair yasal düzenleme yapmıştır. Hükümet tarafından kölelikle ilgili yeni yasal düzenleme Osmanlı Devleti'nde Çerkes muhâcîrlerinin yerleştirildikleri yerlerin bütün mahalli memurlarına yazılmıştır⁷⁰. Yapılan yasal düzenlemeyle Çerkes

⁶⁹ BOA; A.MKT. DV 145/33 (5 Kasım 1859); A.MKT. MHM 176/75 (3 Şubat 1860); A.MKT. MHM 188/71 (21 Temmuz 1860); A.MKT. NZD 374/91 (28 Ekim 1861); A.MKT. DV 374/41 (4 Kasım 1860); MVL 547/13 (10 Eylül 1867).

⁷⁰ Çerkes esirleri hakkında uygulanacak olan kaidelerin, diğer esirlere uygulanan kaide ile aynı olması gerekmektedir. Yani alım satımı zenci esirler için yasak olduğu gibi Çerkes esirler içinde yasaktır. Fakat Çerkes muhâcîrleri Osmanlı Devleti'ne gelmeden önce köle alım satımı yapmaya alışık olmaları nedeni ile Çerkeslerin köle alım- satımına ve köle sahiplerinin kölelerini başka birine hibe etmelerine karşılanmamaktadır.

• Çerkesler 50-60 yaşında bulunan kölelerini ve bu kölelerin çocukları ile torunlarını eskisi gibi alıp satma düşüncesindedirler. Çerkeslerin bazen kendi evladını, akraba ve yakınlarını dahi

muhâcîrlere belli kaideler doğrultusunda cariyeye ve köle satışına izin verildiği emirnamelerden anlaşılmaktadır. Hükümetin izin verdiği kaideler dışında cariyeye ve köle satışı ise yasaklanmıştır. Fakat yasal düzenleme sonrasında da Çerkes muhâcîrleri arasında kölelik maddesinin suiistimal edildiği görülmektedir. Yapılan suiistimallerin önüne geçmeğe, Çerkes kölelik kurumunun yeniden kaideye bağlamaya, belirlenen kaidelerin ise Çerkes muhâcîrlere iletilmesine gerek duyulmuştur. Kölelik ile ilgili sorunun ilk muhatabı olan Muhâcîrin İdaresi kendisine gelen sorunları tekrardan Meclis-i Vâlâ'ya havale etmiştir.

Meclis-i Vâlâ'da Çerkes köleliği ele alınarak müzakere edilmiştir. Müzakerede Çerkes Kabilelerinin Osmanlı Devleti'nin İslami şefkat ve yardımını talep ederek geldikleri vurgusu yapılmıştır. Osmanlıya sığınan Çerkeslerin kölelerine yaptıkları muamelenin hem insanlığa hem de İslamiyet'e uymadığından, Çerkes köleleri ile ilgili yapılacakları ihtiva eden Tezkire-i Sâmîyyenin daha önceden gönderildiği hatırlatılmıştır. Tezkire-i Sâmîyye'ye belirlenen kaideler dışında, Çerkes kölelerinin durumuyla ilgili -alım satımı, azat vd. hususları, Çerkes muhâcîrleri durumu işlerine geldiği gibi yorumlamışlardır. Öncelikle Çerkes köleleri hakkında bundan önce yapılan yasal çalışmalar masaya yatırılmıştır. Daha sonra ise Osmanlıya "hicret" eden muhâcîrlerin "mülteci ve eşit statüde" Osmanlı tebaası olduğu vurgulanmıştır. Bu yüzden Hükümet, Çerkeslerin esirlik uygulamasının Osmanlıya iltica etmeleri neticesinde kalkması gerektiğinin altı çizilmiştir. Yerleşmiş olan Çerkes muhâcîr kabileleri arasında "yüzelli bin" civarında köle olduğu tahmin edilmektedir. Bu kölelerin birçoğu uzun zamandan beri beylerinin himayesinde esir olarak kaldığından, esirlerin beyleri ile kavgalarından doğan şikâyetler olur ise sahipler köle arasının düzeltilmesine önem verilmesi gerektiği tezkirede mahalli memurlarından istenmiştir. Bu istek hükümetin Çerkes kabilelerinin ilk uyum süreçlerinde kendilerine gösterdiği toleranstan kaynaklanmaktadır.

satma teşebbüsünde buldukları rivayet olunmaktadır. Bu durumun ise hem devlet tarafından hem de insani düşünceden dolayı kabul edilmesi uygarlığa yakışmamaktadır.

- Osmanlı Devletinde Çerkeslerin yaptığı gibi esir ve kölelerin hiçbir zaman bu şekilde alınıp satılmadığından 25-30 yaşını geçmiş olan ve çoluk çocuk sahibi bulunan kölelerin ve yahut bunların çocuklarını sahipleri tarafından satma düşüncesi ve niyetinde olanların bu şekildeki köle alış verişini Osmanlı Devleti yasaklamıştır. Osmanlı Hükümeti, köle alış verişini yasaklayarak kölelerin azat edilmesini teşvik etmekle beraber köle sahipleri azat etme işine karşı çıktıkları zaman kesinlikle köle alış verişine müsaade etmemektedir.
- Çerkeslerin kölelerini azat etmelerini teşvik etmeleri hükümet tarafından istenirken, eğer azat etmeye karşı gelinir ise çocukları olan kölelerin satışının engellenmesi emir edilmiştir. Ayrıca Çerkeslerin kendi çocuklarını, akraba ve yakınlarını satmalarına dahi izin verilmemesi emredilmiştir.
- Hükümet, Çerkeslerin yalnız 25-30 yaşına kadar olan -muhâcîrlere esir olduğunu bilen gizlemeyen- cariyeye ve kölelerin satışına izin vermiştir. Bu durumdaki kölelerin alım satımına mahalli memurlar tarafından müdahale edilmemesi istenmiştir. Hükümet aldığı bu kararları içeren İradeyi Muhâcîrlerin bulunduğu yerlerdeki memurlara göndererek alınacak olan tavrı açık bir şekilde belirlemiştir. BOA; HR. MKT 362/101(3 Ocak 1861); Rumeli'de Üsküp, Selanik, Silistre, Niş, Tulça, Sofya, Filibe, , İskeçe , Tekfurdağı, Siroz, Drama, Köstece, Lofca gibi yerlere emirname gönderilmiştir. A. MKT. MVL 140/4 (11 Temmuz 1861 İrade); DH. MHC 1/3 21 Nisan 186.;A. MKT. UM 561/49 (6 Mayıs 1861); A. MKT. NZD. 396/97 (3 Şubat 1862).

Hükümet, Çerkeslerin köleliğine nihayet vermek için bazı tedbirler alınmasını düşünmüştür. Mesela belirlenen yerlerden başka yerlere kölelerin gönderilmesi için beylere bazı tekliflerde bulunulması isteği bu düşüncenin sonucudur. Beylerin iskânlarına yakın civarda ziraat ve tarım için boş arazi-i mîrîye bulunduğundan kölelerin sahibi olan muhâcîr beylerine boş arazilerin parça parça, beylerin derecelerine göre, parasız olarak verilmesi düşüncesi alınan tedbirlere bir örnektir. Ayrıca arazi karşılığında muhâcîr beylerinin hâkimiyeti altında bulunan kadın ve erkek kölelerin Bey'lerinin rızası ile azat ettirilmesi hükümet tarafından istenmektedir. Bu yüzden azat bedeli olarak terk olunacak yerlerin kölelerin değeri ile denk olmasına dikkat edilecektir. Böylece hem o arazi çeşitleri işlenir hale gelecek hem de birçok anne baba ve çocuk köleler azat olunarak hürriyetlerini kazanacaklardı. Çerkes esirlerinin toprak karşılığı azat edilmesi işini muhâcîrlerin ileri gelenlerine durumun anlatılması ve bu durumu kabul edenlere uygulanması istenmiştir. Fakat köleliğin Çerkes muhâcîrleri arasında çok önemli ve hassas bir mesele olmasından dolayı Çerkes Bey'lerine çok iyi bir üslupla yapılacakların ifade edilmesi, hiçbir Çerkes Bey'ine yapılacakların zorla kabul ettirmemeye dikkat edilecektir. Bu nedenle kölelik işleriyle ilk muhatap olan mahalli idareciler merkezce uyarılmıştır.⁷¹

Osmanlı Devleti'nin Çerkeslerin göçleri sonrasında, Çerkeslerin kölelik kurumunu ortadan kaldırmaya çalıştığı görülmektedir.⁷² Fakat Çerkeslerin sınıfsal yapısını koruma düşüncesi ve Çerkes kölelerine olan talep hükümetin köleliği kaldırılmasına yönelik uygulamalarını sekteye uğratmıştır. Bu yüzden de hükümete yeteri kadar hareket alanı bırakılmamıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen Osmanlı hükümeti köleliği 1909 yılında kaldırmayı başarmıştır.⁷³ Ama köle ve köle soyundan gelenlerin günümüzde hala bilindiklerini ilave edebiliriz. Yani kölelik resmen kalkmış olmasına rağmen, Çerkesler içinde, resmîyet dışında kendisini hala koruduğunu açıkça ifade edebiliriz.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Rusların Kafkasya'yı işgal etmesi sonucunda buradaki halkların kendisine iltica etmesini hem insani hem de dini nedenlerden dolayı kabul etmiştir. Gelen göçmenler Osmanlı idaresi tarafından boş, verimli, ormanlık arazilere yerleştirmeye çalışmıştır. Çünkü tüketici olan göçmenlerin biran evvel üretici duruma getirilmesi Osmanlı İskân Politikasının temel hedeflerindedir.

⁷¹ BOA; İ.MMS 34/1407; Y.EE 94/29 (19 Şubat 1867 tarihi ile Meclis-i Vâlâ'da takdim kılınan mazbata sureti); Erdem, *age*, s.146-151.

⁷² Feodal beylerin yönetimindeki kabilelerden bazılarında yoğun bir köle nüfusu vardı ki toplu iskân sonucu bunlar kapalı, kabile beyinin tahakkümü altında ezilen ve devletin verdiği imkânlardan yararlanamayan bir konuma düşmüşlerdi. Feodal yapının kırılması için bu kabileler dağıtmaya çalışılarak kölelerin hür olmasına zemin hazırlandı. Kabile beyleri buna itiraz ettiklerinde ise nişan veya maaşlarla ikna edildiler. Efendilerinden kaçan köleler iade edilmekle birlikte bunlara kötü davrananlar cezalandırıldı. Abdullah Saydam; "Kırım ve Kafkasya'dan yapılan göçler ve Osmanlı İskân siyaseti (1856-1876)", **Osmanlı** C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, s. 683-684.

⁷³ Erdem, *age*, s.189-190.

Osmanlı Hükümeti Balkanlar'a oldukça fazla yatırım yapmış ve bu toprakların elde kalmasını istemiştir. Bu nedenlerle Balkanlar'daki Müslüman nüfusu artırmak, buradaki boş ve verimli arazileri işlenir hale getirmek, devlet otoritesini burada tesis etmek gibi düşüncelerle Çerkes kabilelerinin buraya sevk ettiği söyleyebiliriz. Ayrıca hükümet Çerkesleri Anadolu'da ayrı ayrı iskân ederken, Uzunyayla hariç, Rumeli ve Balkanlar'da ise mümkün olduğunca toplu olarak iskân etmiştir.

Rumeli ve Balkanlar'da Çerkeslerin gelişiyle beraber Müslüman nüfusun bir miktar arttığını söyleyebiliriz; ama Çerkes göçmenlerinin Osmanlı İskân Politikası hedeflerini gerçekleştirilmede oynadığı rolü tam olarak söyleyemeyiz. Çünkü Çerkeslerin Balkanlar'a iskânından yaklaşık on sekiz yıl sonra (1878) buradaki Çerkeslerin ve diğer Müslüman nüfusun ayrılma zorunda kaldığını ilave etmeliyiz.

Rumeli tarafına iskânları kararlaştırılan Çerkes ve diğer göçmelere gerek devletçe gerekse ahalice- ki bunlara Müslüman olmayan unsurları da eklemeliyiz- imkânlar ölçüsünde yardımlar yapılmıştır.

Çerkes ve diğer Kafkas göçmenlerinin Osmanlı topraklarına ayak basmalarıyla beraber önce nakil ücretleri ve yevmiye(günlük) ödemeleri yapılmış, daha sonraları sağlık, barınma, tarım için arazi ve çift aletleri ile hayvanlar tedarik edilmiştir. Meslek sahiplerine ise iş kurmaları için yeterli miktarda nakdi yardım yapılmıştır. Göçmenlere yapılan bu yardımlar devlet ve kadim ahali işbirliği ile sağlanmıştır.

Çerkes göçmenleri Rumeli'ye iskân edildikten sonra bazı sorunlar yaşamıştır. Bu sorunların kaynağı Çerkeslerin sosyal yaşamından kaynaklanmaktadır. Özellikle silah kullanımı ve kölelik meselesi Osmanlı idaresini oldukça fazla zorlamıştır. Bu yaşanan asayiş sorunları sonucunda Osmanlı idaresini tedbir alma yoluna gitmiştir. Alınan tedbirlerde özellikle Çerkeslerin sosyal sınıfları göz önünde bulundurulmuş, göçmenlerin süreç içerisinde uyumlarının sağlanması ve devlete küsmemelerine dikkat edilmiştir.

Rumeli'nde iskânları gerçekleşen yaklaşık 400 bin Çerkes göçmeninin başarılı bir şekilde yerleştirildiğini söyleyebiliriz. Ahalinin yardım düşüncesinde olması, Tuna Vilayeti'nin valisi olan Mithat Paşa'nın göçmen işlerini sıkı takip etmesi, 16 Ağustos 1860 tarihinden itibaren göçmen işlerini yürütmek için Osmanlı idaresince vazifelendirilen Nusret Paşa'nın gayretli çalışmaları ve Osmanlı Hükümet'inin bölgedeki hassasiyetlere dikkat etmesi başarıya giden yolun en temel taşları olmuştur.

KAYNAKLAR**Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)**

A.MKT. DV 145/33	A.MKT. NZD 374/91	İ.DH 470/31477
A.MKT. DV 374/41	A. MKT. NZD 382/36	İ.DH 481/32374
A.MKT. MHM 176/75	A. MKT. NZD. 396/97	İ. MMS 16/649
A.MKT. MHM 188/71	A.MKT. NZD 413/99	İ.MMS 34/1407
A.MKT. MHM 215/15	A.MKT. UM 382/36	İ.MMS 133/5690
A.MKT. MHM 231/60	A.MKT. UM 511/22	İ.MVL 530/23770
A.MKT. MHM 300/9	A.MKT. UM 518/3	İ.MVL 533/23910
A.MKT. MHM 322/41	A.MKT. UM 535/39	İ.MVL 556/24966
A.MKT. MHM 343/67	A. MKT. UM 561/49	MVL 498/98
A.MKT. MHM 345/47	DH. MHC 1/3	MVL 526/76
A.MKT. MHM 437/5	DH. MHC 1/63	MVL 547/13
A.MKT. MHM 482/53	DH. MHC 1/65	MVL 565/1
A.MKT. MHM 718/73	HR. MKT 362/101	ŞD. ML 2380/3
A.MKT. MVL 140/4	HR. TO 453/142	TŞR. BNM 15/94
A.MKT. NZD 314/36	İ.DH 438/28947	Y.EE 34/53
A.MKT. NZD 345/48	İ. DH 460/30579	Y.EE 94/29

Gazeteler

- Takvim-i Vekâyi Defa 603 s.2(28 Aralık 1860)
 Takvim-i Vekâyi Defa 752 s.3(12 Haziran 1864)
 Takvim-i Vekâyi Defa 755 s.3 (4 Temmuz 1864)
 Takvim-i Vekâyi Defa 759 s.1(2 Ağustos 1864)
 Takvim-i Vekâyi Defa 764 s.2 (6Eylül 1864)

Araştırma ve İnceleme Eserler

- A.FONVILL, **Çerkesya Bağımsızlık Savaşı(1863-1864)**, (Çev. Murat Papşu), Nart Yayıncılık, İstanbul 1996
- BADDELEY John F., **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, (Çev. Sedat Özden), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989.
- BELL J. S., **Çerkesya'dan Savaş Mektupları** (Çev. Sedat Özden), Kafkas Vakfı Yayını, İstanbul 1998.
- BERZEG Nihat, **Çerkes Sürgünü**, Ankara 1996.
- EREN A.Cevat, **Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu Çıkarılan Tüzükler**, Nurgök Matbaası, İstanbul 1996.
- ERDEM Hakan, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2004.
- ERKAN Süleyman, **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**, KTÜ Yayını Trabzon 1996.

- HABIÇOĞLU Bedri, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, İstanbul 1998.
- İPEK Nedim, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, Ankara 1999.
- KARPAT, Kemal H.; **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul 2010.
- , **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- ORAT Jülide Akyüz -Nebahat Oran Aslan-Mustafa Tanrıveredi, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Kafkas Göçleri**, Kars 2011.
- ÖZBEK Baturay, **Çerkes Tarihi Kronolojisi**, Ankara 1991
- SAYDAM Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri(1856-1876)**, Ankara 1997,
- , *"Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti"*, **Osmanlı** C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999, ss. 677-685.
- SEVER Metin, **Kafdağı'nın Bu Yüzü**, İstanbul 1999.
- TAVKUL Ufuk, **Kafkasya Gerçeği**, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- TEMİZKAN Abdullah, *"Kafkasya Muhacirlerinin Denizli'de İskânı"*, **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri**, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli 2007.
- , *"Karaçay-Malkar Türklerinin İskânı"*, **Uluslararası Suçlar ve Tarih**, Ankara 2007, Sayı-3-4, ss. 93-104.
- TEPEKAYA Muzaffer, *"19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan(Manisa) Sancağı'na Göçler"*, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt VI, Sayı: 2, ss.463-480.
- TOLEDANO Ehud R., **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, İstanbul 2000.
- YAĞCI Zübeyde Güneş; *"İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607"*, **History Studies Volume** 3/2, 2011, ss.371-384.
- , *"16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti"*, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 8 (kış- 2005), ss.12-30.